

de Helling
nr.4 winter 2015 €9,50

Europese politici over religie

de He

Europese politici

15

Judith Sargentini:

Leven & laten leven

20

Meyrem Almaci:

*Ga nu eindelijk eens
over die brug*

34

**Tina Walzer &
Marco Schreuder:**

*De Joodse bijdrage
aan Wenen*

39

**Sergey
Lagodinsky:**

*De christelijke
opvatting van religie
overheerst*

Omslag: Cigdem Yuksel fotografeerde Enis Odaci, islamkundige, en zijn zoon Sami Yusuf Odaci. "Niet alleen een moeder baart kinderen, ook de vader doet dat," vindt Enis. Hij voedt zijn kinderen op, vrij van alle opgelegde regels door cultuur en religie. In zijn ogen staat liefde boven alles. (zie ook p. 25 e.v.)

De interviews werden gemaakt door: Nuala Ahern, Olga Kikou, Erica Meijers, Benoît Monange en Sylvia Macon, Murat Özbek.

Nina Mathijssen illustreerde alle interviews.

elling

over religie

44

Noël Mamère:

Maak geen oude demonen wakker

57

John Barry:

Welke verhalen vertellen we onszelf?

62

Yannis

Paraskevopoulos:

Verspreid groene ideeën in de islamitische wereld

66

Nil Mutluer:

Maak ruimte voor vrijheid

8

De transcendentie moet haar plaats kennen
— Ger Groot las de interviews

Beeldbijdragen:

- 25 Fotografie van Cigdem Yuksel
- 49 Collage van de Nassaukerk in Amsterdam
- 72 Pelgrimage van Caroline Schröder
- 33 Column Thomas Mertens
- 61 Bureau de Helling
- 71 Boek *Green Values and Religion*
- 72 Verder kijken

Schat religie op

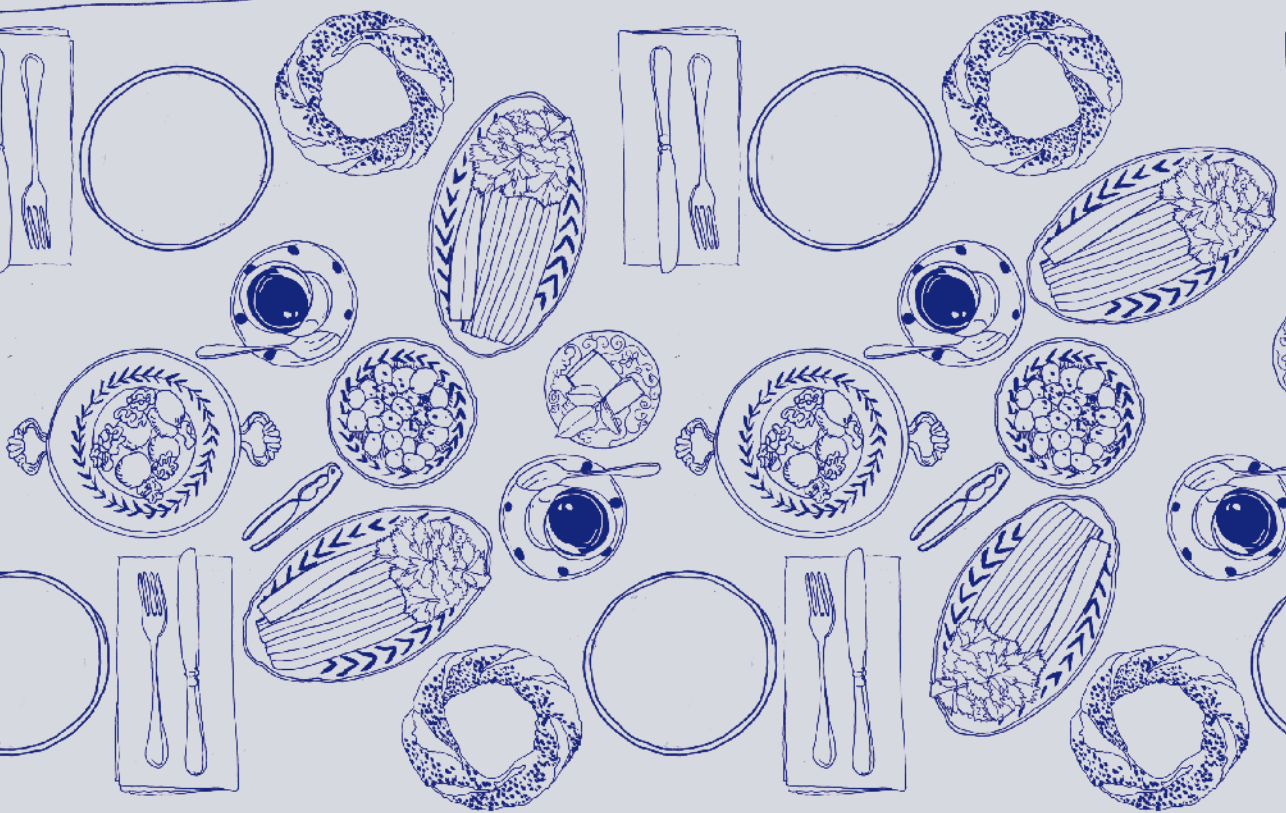
Religie blijft een ongemakkelijk thema voor de politiek. Ze is te aanwezig in de samenleving om te kunnen negeren, maar mag tegelijkertijd niet worden vermengd met het bereik van de staat. Zeker bij links bestaat wantrouwen tegen religie en religieuze instituten, wier grip op de samenleving ooit zo groot was. Inmiddels heeft geen enkele godsdienst nog een meerderheid, maar voert het seculiere de boventoon.

Ondanks de grote verschillen in Europa wordt overal gezocht naar een nieuw evenwicht tussen seculiere en religieuze waarden en organisaties; overal kampt

men met vragen over de plaats van religie in het openbare leven. Kwesties als ritueel slachten, homoseksualiteit en onderwijs, besnijdenis en het dragen van de hoofddoek in (semi-)openbare functies hebben overal tot heftige debatten geleid. Deze kwesties gaan zelden alleen over religie; altijd spelen ook de sociaaleconomische positie van de betrokkenen, de verhouding tussen meerderheid en minderheden in de samenleving en internationale machtsconstellaties een rol. Des te belangrijker is het precies te kijken naar de rol van religie in actuele conflicten en deze op waarde te schatten. Wanneer

spreeken we over de scheiding tussen kerk en staat, en wanneer gaat het om de relatie tussen geloof en politiek? Gaat religie over (individuele) levensovertuigingen, of veel meer over rituelen, (eet)gewoontes en gemeenschappen? Zijn er bondgenootschappen mogelijk met religieuze gemeenschappen en op welke terreinen?

Door een gebrek aan aandacht voor dergelijke vragen bestaat de neiging in algemene termen en oordelen over religie te spreken. Meer bewustzijn over de rol van religie en meer kennis van de verschillende religieuze posities is broodnodig om in de

waarde

moelijke debatten over integratie, pluralisme, immigratie, extremisme en terrorisme weerstand te kunnen bieden aan rechts-populistische frames.

In dit nummer staan acht gesprekken met Europese politici uit landen met een zeer verschillende context als het om godsdienst en religie gaat. Ze zijn afkomstig uit een bundel met zestien interviews, die Bureau de Helling binnenkort publiceert in samenwerking met de Green European Foundation. Die bundel is het resultaat van een samenwerking van zes Europese wetenschappelijke bureaus en is een eerste stap

in een Europees project over religie en groene partijen (de politieke familie waartoe GroenLinks behoort). In 2016 worden overal in Europa bijeenkomsten georganiseerd rondom twee vragen: hoe verhouden de groene en linkse waarden zich tot de levensbeschouwelijke waarden van de eigen aanhang? En: hoe gaan groene partijen om met religie in de publieke ruimte?

De grote verscheidenheid in deze Helling laat zien dat het hierbij niet alleen gaat om de omgang met verschillen in de samenleving, maar ook met de diversiteit in de eigen gelederen.

Erica Meijers

de Helling

Tijdschrift voor politiek & cultuur
Jaargang 28 · nr 4 · winter 2015

Los € 9,50, jaarabonnement
€ 34,50, Jongeren-
abonnement (t/m 27): € 17,50

Banknummer:

NL60 TRIO 0390109096

t.n.v. Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks, met vermelding
van de Helling.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE Bas Eickhout, Marina
Lacroix, Mei Ling Liem, Herman
Meijer, Socrates Schouten, Bart
Stuart, Farid Tabarki, Rens van
Tilburg.

ONTWERP & BEELDREDACTIE
de Ruimte ontwerpers/
Mark Schalken

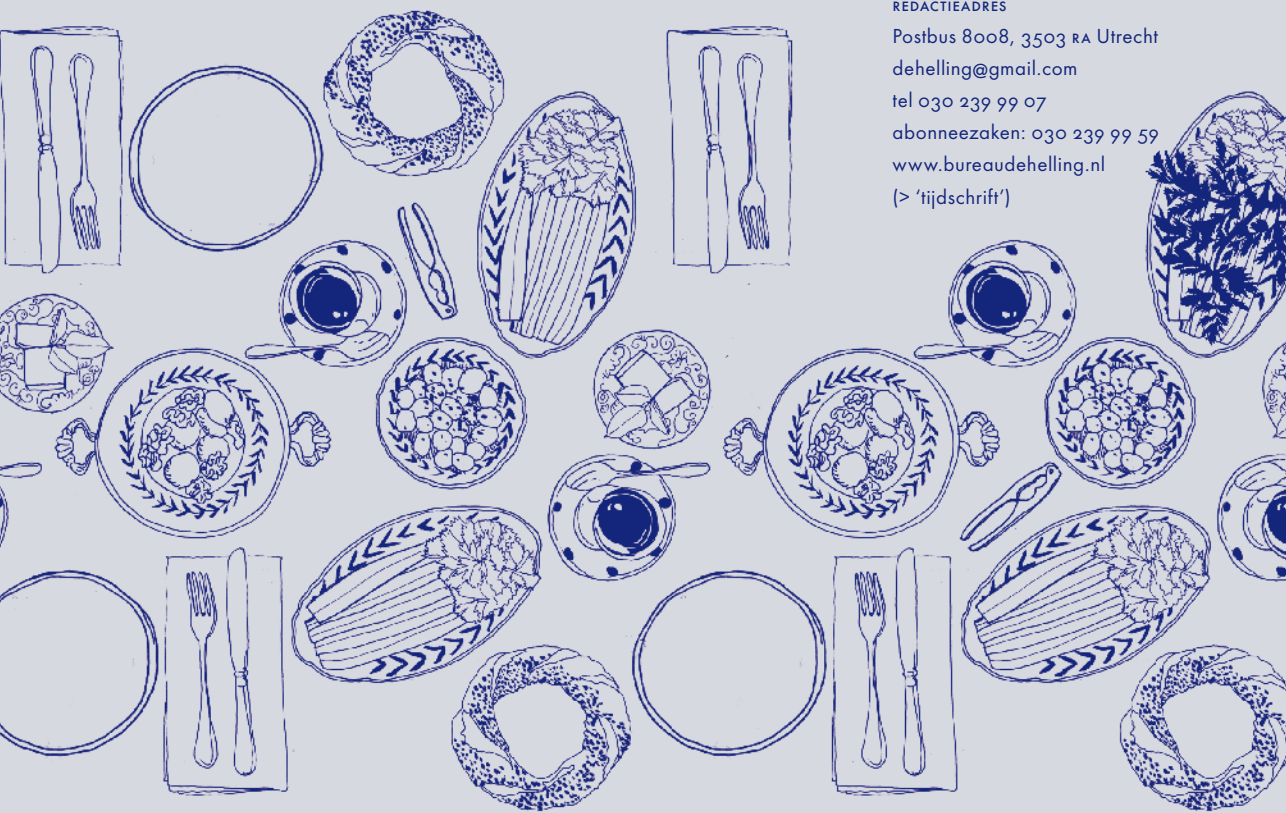
DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER 100 % recycled

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
dehelling@gmail.com
tel 030 239 99 07
abonneezaken: 030 239 99 59
www.bureaudehelling.nl
(> 'tijdschrift')

Hiermee had ik moeten beginnen: de hemel.
Een raam zonder vensterbank, kozijn of ruiten.
Een opening en niets daarbuiten,
maar wijd open.

Ik hoef niet te wachten op een heldere nacht,
noch mijn hoofd in de nek te leggen
om de hemel te aanschouwen.
Hij is achter de rug, bij de hand en op de oogleden.
De hemel omwindt me strak
en tilt me van onderen op.

Zelfs de hoogste bergen
zijn niet dichterbij de hemel
dan de diepste dalen.
Op geen enkele plaats is meer hemel
dan op enige andere.
De hemel drukt even absoluut
op een wolk als op een graf.
De mol kan zich even hemels voelen
als de uil die zijn vleugels wiegt.
Een ding dat in de afgrond valt
valt van hemel in hemel.

Korrelige en rotsachtige,
vloeibare, vlamme en vluchtige
lappen hemel, kruimels hemel,
vlagen hemel, stapels.
De hemel is alomtegenwoordig
zelfs in het onderhuidse duister.
Ik neem hemel op, scheid hemel af.
Ik ben een val in een val,
een bewoonde bewoner
een omhelsde omhelzing,
een vraag in antwoord op een vraag.

De verdeling tussen aarde en hemel
is niet de juiste manier
om aan het geheel te denken.
Ik kan er alleen mee overleven
op een preciezer adres
dat sneller is te vinden,
als ik gezocht zou worden.
Mijn bijzondere kenmerken zijn
geestdrift en vertwijfeling.

Richtingwijzer naar
Santiago de Compostella.
Foto: Caroline Schröder

De transcendentie moet haar plaats kennen

Is er een lijn te ontdekken in de interviews over religie met politici van groene partijen uit heel Europa? Opvallend blijkt de beperkte betekenis van 'het hogere' voor de geïnterviewden. Ze zijn gericht op het handelen en daarin ook niet erg geduldig. Kritiek op maakbaarheid gaat samen met een visie op de mens als maat van alle dingen. Het evenwicht tussen daadkracht en waarden blijkt precair. Een beter begrip van de relatie tussen geloof en politiek kan helpen.

door Ger Groot

Ger Groot (1954) is schrijver en filosoof. Hij doceert filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. In 2004 promoveerde hij op de studie Vier ongemakkelijke filosofen: Nietzsche, Cioran, Bataille, Derrida. Hij is columnist van Trouw.

In de jaren negentig sloot de Nederlandse protestantse theoloog Harry Kuitert zijn zoektocht naar het wezen van zijn geloof af in een beroemd geworden formule: 'Alle spreken over boven komt van beneden'. Godsdienst is een menselijke aangelegenheid, ook worden daarin woorden gebruikt die een omweg nemen over iets bovenaards. Spreken over God is spreken over menselijke waarheden, geschiedenis en moraal.

Wie de acht in dit nummer afgedrukte interviews leest, ziet hoezeer Kuiterts vaststelling een vanzelfsprekendheid geworden is. Religie omvat 'niet alleen collectief geïnstitutionaliseerde geloofs-overtuigingen en individuele spiritualiteit, maar ook de projectie van godsdienstige tradities op actuele seculiere attitudes en denkwijzen,' zegt Yannis Paraskevopoulos. Joodszijn betekent 'dat ik deel uitmaak van een gemeenschap, het is een gevoel van solidariteit,' zegt Sergey Lagodinsky. 'Godsdienst is de institutionalisering van transcendentie, terwijl spiritualiteit zelf-organiserend is, zoals ecologie,' aldus John Barry, die deze spiritualiteit vervolgens omschrijft als 'de menselijke band met een groter geheel, inclusief andere mensen, onze voorvaderen, dieren, bomen, planten en het universum.'

Die benadering vind je bij alle geïnterviewden terug. Religie is een hoger idee over een groter goed [...] waar je inspiratie uit haalt voor je levensroute,' zegt Judith Sargentini, aantekendend dat dat grotere goed er volgens haar 'niet is'. Voor mij is godsdienst 'de projectie van geweten, ethiek en evenwicht in mijn inwendige wereld,' antwoordt Nil Mutluer. Meyrem Almaci praat liever over levensbeschouwing en omschrijft deze als 'een systeem van zingeving met bepaalde morele principes, tradities en rituelen.' Maar, zo voegt ze daaraan toe: 'Dat geldt net zo goed voor atheïsten die hun morele kader ontleen aan bijvoorbeeld de Verlichting.'

*Het mensbeeld van dit groene denken is gesplitst:
de mens is zowel deel van een groter geheel als
meester van datzelfde grotere geheel.*

\

Activistisch

Opvallend marginaal in al die definities is de plaats van het hogere. Enkel verwijzen nog wel naar het transcendente, maar dat lijkt er nauwelijks meer toe te doen. Als het al van belang is, dan niet in de betekenis die Thomas van Aquino daaraan gaf: datgene wat het aardse overstijgt in een goddelijke dimensie. Het is het transcendente volgens Jean-Paul Sartre: datgene wat verder gaat dat de beperkingen van de individualiteit. Soms heeft dat een sociaal gezicht: ik ben als mens niet alleen, ik ben afhankelijk van anderen en besta in solidariteit met hen. Soms een 'kosmisch': ik ben opgenomen in een wereld van leven en materie waarbuiten ik niet kan bestaan. Politiek en moreel krijgt ze gestalte in de opdracht van respectievelijk solidariteit en ecologisch besef.

Het religieuze heeft het goddelijke afgelegd en het residu achtergelaten van een ethiek. Omdat wij zijn aangelegd op wat aan gene zijde van ons beperkte ego ligt, zijn wij daarvoor ook verantwoordelijk. Die morele en politieke opdracht is dus sterk activistisch gekleurd. Hij neemt wat ooit het gebod van God was heel serieus, maar wel ontdaan van zijn verticale dimensie. Nu plaatst datgene wat ons *horizontaal* overstijgt (de mensheid, het milieu) ons voor onze opdrachten. De andere kant van Gods wetgeving: de erkenning van de menselijke kleinheid en onderworpenheid aan die overkoepelende macht, is nauwelijks nog aanwezig. Ze wordt vrijwel geheel verdrongen door de overtuiging dat de handen uit de mouwen moeten, en wel snel en grondig.

Veel van de geïnterviewden nemen de religieuze traditie dus maar half over. Aan de ene kant erkennen zij de menselijke afhankelijkheid van een groter geheel, hetzij sociaal, hetzij natuurlijk, en meestal beide. Maar die is nog niet beaamd, of ze slaat onmiddellijk om in verantwoordelijkheid en actie. Om als deel van dat grotere geheel te kunnen blijven bestaan, moet de mens dat alsnog in eigen hand nemen en bestieren.

Kerstkalkoen

Het mensbeeld van dit groene denken is dus gesplitst: de mens is zowel deel van een groter geheel als meester van datzelfde grotere geheel. Vooral in dat laatste betoont het zich radicaal modern en humanistisch, in de betekenis die Heidegger aan dat woord gegeven heeft. In het humanisme is de mens de maat van alles. Het heeft weinig geduld met de menselijke beperktheid die de logische tegenhanger is van de erkenning van het transcendente – zelfs in zijn ge-ontmythologiseerde vorm.

Die frictie wordt misschien het best vertegenwoordigd door John Barry, die zichzelf 'onbeschaamd' bekend tot het marxisme, maar tegen het sciëntisme daarvan in wel wijst op het belang van het niet-materiële in het leven. Ook Barry lijkt zich ervan bewust te zijn dat dit niet zomaar *maakbaar* is, dat het mensen in zekere zin toevalt of aangereikt

wordt. Maar de consequenties daarvan trekt hij niet. Het 'collectivisme' dat hij onder katholieken in Noord-Ierland ontwaart (en dat dus een beperking inhoudt van het individuele initiatief en zijn autarkie) betekent ook voor hem weinig méér dan conservatisme – en dat is in zijn 'humanistische' opvatting niet vriendelijk bedoeld.

De erkenning van het eindige menselijke vermogen en de passieve kant daarvan (onvermijdelijk verbonden met een zeker traditionalisme) past dan ook slecht in het activistische denken dat de geïnterviewden als politici uiteraard zeer na staat. Tenslotte móeten zij handelen, plannen maken, projecten ontwerpen, visies ontwikkelen. Veel scepsis komt daarbij niet van pas – en daarmee loopt dit activisme zichzelf gemakkelijk voorbij. De almachtdroom van de maakbaarheid van de wereld ligt er altijd in op de loer – en daarmee het gevaar alsnog te vervallen in de fouten die men ten aanzien van het beheersingsdenken van de afgelopen eeuwen nu juist corrigeren wil.

Het duidelijkst komt die frictie naar voren op het moment waarop, vooral bij de joodse geïnterviewden, het thema van de traditie ter sprake komt. Traditie is immers bij uitstek iets wat zich níet zomaar laat manipuleren, hoe terecht Paraskevopoulos ook benadrukt dat godsdiensten voortdurend in verandering zijn. Dat proces is echter niet bruusk of naar believen te sturen. 'Als je aan de tradities van de dominante groep komt – de kerstkalkoen of het Sinterklaasfeest – wordt er precies zo emotioneel gereageerd als moslims doen als je aan hun offerfeest komt,' zegt Almaci terecht.

Traditie heeft een zekere inertie: precies daarom kunnen mensen erop terugvallen wanneer zij zoeken naar hun identiteit, zoals Lagodinsky en Walzer laten zien. Een te grote beweeglijkheid en manipuleerbaarheid berooft haar van die draagkracht, die iets 'overstijgends' moet houden om als ankerpunt te kunnen dienen. Een te modern activisme werkt hier averechts; het plooibare pragmatisme waaraan Sargentini zoveel waarde hecht, bereikt dan ook uiteindelijk veel betere resultaten. Het is er terecht beducht voor met het ene recht een ander onrecht te scheppen, of in het corrigeren van een veronderstelde wreedheid of onderdrukking een subtiel weefsel te vernietigen waarvan het belang uiteindelijk vele malen groter is.

Een dergelijk pragmatisme kan het echter niet stellen zonder geduld: de deugd die bij uitstek is toegesneden op de erkenning van de on-, of in het beste geval geringe, maakbaarheid van de betekeniswereld waarin wij leven. Daarin botst de moderne daadkracht op de realiteit en de legitimiteit van de traditie – die je, niet minder dan natuur en ecologisch evenwicht, het *menselijk milieu* zou kunnen noemen. Het stuit op een wereld van waarden die zich nooit alleen maar in zuivere (en dus gemakkelijk beweegbare) ideeën maar altijd ook in de materieel neergeslagen (en dus veel inertië) vorm van gewoonten, rituelen en vanzelfsprekende handelingen ophouden.

Het ecologisch denken mag dan wortelen in een bepaalde vorm van conservatisme (het behoud van natuur, landschap, etc.), de activistische traditie waarin het zich als linkse stroming plaatst wordt daar liever niet te vaak aan herinnerd.

\

Idealisme

De geest en alles wat daartoe behoort is nu eenmaal niet iets immaterieels dat losgemaakt kan worden van zijn fysieke gestalte. Een dergelijk 'idealisme' (in de filosofische, niet de morele betekenis van het woord) is echter sterk verbonden met de moderne levensinstelling – die zichzelf ironisch genoeg juist als uitgesproken 'materialistisch' beschouwt. Vanaf ongeveer de zestiende eeuw ging het denken zichzelf zien als een functie (of zelfs een 'zaak') die los staat van de materiële werkelijkheid – en daartegenover of zelfs daarboven ophoudt. Descartes was daar de duidelijkste vertegenwoordiger van. Dat 'idealisme' heeft een cultuur mogelijk gemaakt waarin het menselijk vernuft (en zijn wil) zich kon gaan opwerpen als de albestierder van een aarde die werd teruggebracht tot louter grondstof voor het humanistische project.

Met enige ironie zou je kunnen zeggen dat het denken dat – in de woorden van Kuitert – 'van beneden' is, zichzelf zo alsnog tot een 'boven' is gaan verheffen. Terwijl de moderne tijd de religie in strikte zin steeds minder nodig dacht te hebben, plaatste zij de kennis en de menselijk wil op de leeggevallen troon van God en dacht daarmee opnieuw een coherent wereldbeeld te hebben geschapen. Daar heeft zij ongetwijfeld lange tijd groot succes mee geboekt. Haar donkere zijde kwam pas na enkele eeuwen langzaam aan het licht.

Pas toen bleek hoezeer de grootscheepse uitbuiting en verwoesting van de wereld door de albestierende mens het bestaan van diezelfde mens begon te bedreigen. 'Heersen over de aarde' werd als reactie daarop als primair gebod afgezworen, en vervangen door 'luisteren naar de aarde'. Maar zoals boven al beschreven, vond die wending slechts ten halve plaats. Ná het luisteren kwam alsnog het handelen – dat lang niet altijd zijn deemoedige lessen had geleerd. Het was en bleef 'humanistisch', dat wil zeggen gecentreerd rond de mens als spil, basis en top van alles.

Dat heeft niet alleen paradoxale gevolgen gehad voor het denken over milieu en techniek. Het liet zich ook gelden op het culturele vlak van menselijke waarden, geboden, gebruiken en tradities. Want hoezeer deze ook 'van ons' zijn, ook zij zijn in zekere zin niet geheel ons eigendom. We mogen ze dan zelf in het leven hebben geroepen en ze mogen dan alleen bestaan zolang wij handelen in overeenstemming met hen, we zijn tegelijk ook van hen afhankelijk, om te kunnen zijn wie we zijn. We vinden onszelf niet naar believen uit. Ook wij zijn in belangrijke mate gemaakt, gevormd en mogelijk gemaakt door een milieu waarvan ons wezen net zo afhankelijk is als dat milieu voor zijn bestaan van óns afhangt.

De verhouding is echter niet symmetrisch – want in deze relatie neemt de mens een dubbele plaats in. Hij is zowel bestierder als bestierde, zowel subject als object. Daarom is de menselijke verhouding tot zijn passiviteit net zo kritiek als die tot zijn activiteit, en wordt

de één altijd geconditioneerd door de ander. Radicalisme wordt dan al snel catastrofaal, juist in zijn verleidelijkheid – vooral in een politieke context waarin het erom gaat dingen *gedaan* te krijgen. Daarin delft het besef dat culturele veranderingen slechts revolutionair kunnen zijn tegen de prijs van veel desoriëntatie, ontwrichting en persoonlijk leed, al snel het onderspit.

Het ecologisch denken mag dan wortelen in een bepaalde vorm van conservatisme (het *behoud* van natuur, landschap, etc.), de activistische traditie waarin het zich als *linkse* stroming plaatst wordt daar – vooral wanneer het maatschappelijke veranderingen betreft – liever niet te vaak aan herinnerd. Dan winnen de vooruitgangsgedachte en het emancipatie-denken het veelal moeiteloos van de remmingen van de traditie en haar ogenschijnlijke irrationaliteit. Want wie kan zich met goed fatsoen tegen redelijkheid verzetten? Hoe kan de stem van het inerte en vaak irrationele zich laten horen binnen een debat waarin objectieve argumentatie de toon zet – en meestal weinig geduld heeft met wat niet aan haar normen voldoet?

Een dubbele grens

Toch laten veel van de geïnterviewden zich op één of andere manier inspireren door hun religieuze achtergrond, zij het soms heel zwak en indirect. Daarmee wordt vraag hoe de politiek – en het milieu van de staat waarop deze zich als wetgever richt – zich verhoudt tot de godsdienst opnieuw dringend. Want een strikte scheiding tussen kerk en staat, het duidelijkst gethematiseerd door Mamère en Mutluer, wordt door allen, zo mogen we aannemen, onderschreven. Gaat het daarbij echter ook om ‘een zeer strikte scheiding tussen de publieke en de private ruimte,’ zoals de eerste zegt? En als dat zo is, mogen religieuze overwegingen of inspiraties in de politiek dan überhaupt wel een rol spelen?

Die scheiding tussen publiek en privaat is verwarrender dan op het eerste gezicht lijkt. In werkelijkheid is er sprake van een dubbele grens. Voor de mens als *sociaal* wezen valt hij min of meer samen met de voordeur. Maar voor de mens als *staatsburger* valt hij samen met het verschil tussen maatschappij en staat. Vandaar dat er steeds weer verwarring ontstaat wanneer er over ‘de openbare ruimte’ wordt gesproken. Soms is dat de straat, dan weer de staat. Anders gezegd: soms is de straat iets van de openbaarheid, dan weer behoort hij de particuliere bekommernis van de ‘burger’ die zoveel méér dan alleen een *staatsburger* is. Wie staat en straat onder de noemer van het ‘publieke’ tot één en dezelfde ruimte maakt, beweegt zich gevaarlijk in de richting van het totalitarisme dat parallel daaraan burger en *staatsburger* als één en dezelfde ziet.

Waar moeten we in deze driedelige scène nu de politiek zoeken? Niet achter de voordeur, waar het private heerst. En ook niet aller-

eerst in de staat op zich – die (zolang hij niet buiten zijn eigen terrein treedt) vooral *functioneert*. De politiek houdt zich op in de wisselwerking tussen staat en samenleving in. Aan de ene kant bestaat ontplooit ze zich in het debat waarin de samenleving spreekt tot de staat en daaraan wetgevend vorm geeft. En aan de andere kant bestaat ze in het *beleid* waarin de staat *praktisch* op de samenleving inwerkt. Politiek is dus een soort sociaal-etatistische hybride. Ze heeft van beide kanten iets, en dat heeft gevolgen voor de rol van het religieuze in haar.

Maatschappelijk gezien kan de politiek de religie niet ontkennen. Die laatste is in de samenleving nu eenmaal aanwezig, hetzij in zuivere vorm hetzij in die van een geseclariseerde inspiratie. De religie mag behoren tot het private deel van de burger, maar ze houdt daarmee niet op openbaar zichtbaar en werkzaam te zijn. Dat ze vandaaruit ook de politiek beïnvloedt, is niet alleen onontkoombaar maar zelfs wenselijk. In de politiek spreekt immers de samenleving zich uit in al haar aspecten.

Maar dat uitspreken gebeurt wel op een specifieke manier. De instantie waartoe de politiek spreekt (of, in het geval van het beleid: van waaruit zij spreekt) is immers principieel godsdienstloos. Dat betekent dat de politiek haar eventuele religieuze inspiratie altijd zal moeten vertalen in een discours dat óók voor een agodsdienstig milieu begrijpelijk en – zo mogelijk – overtuigend is. Een politicus (of burger) die zich *slechts* op de autoriteit van zijn overtuigingen beroept, zal onvermijdelijk bot vangen. Hij zal zijn standpunt zo moeten vormgeven dat ook anderen daarvoor zwichten.

Wat geldt voor het expliciet religieuze, geldt ook voor de stem van het transcendente die, in zijn ongrijpbaar- en onbeheersbaarheid, in het redelijke debat altijd slechts zwakjes klinkt. Net zo min als het religieuze is deze zorg om *behoud* zelden direct overtuigend. Ook hij zal zich redelijk moeten leren uiten, zonder te zwichten voor het beheersings-rationalisme waarin hij bij voorbaat ten onder gaat. Alleen dan zal hij gehoord kunnen worden in de arena van daadkracht die de politiek nu eenmaal is.

Dat veronderstelt wel dat die arena niet irrelevant wordt gemaakt doordat één stem de absolute meerderheid bezit. ‘Transcendente’ argumenten, van welke aard ook, krijgen in hun inherente zwakheid slechts een kans wanneer er in de discussie werkelijk iets op het spel staat – dat wil zeggen: de daad(kracht) niet reeds bij voorbaat vastligt maar in overleg moest worden vastgesteld. Anderzijds dwingt deze onbestemdheid hun verdedigers ertoe haar op redelijke, dus in principe inzichtelijke en voor iedereen navolgbare, wijze in het spel te brengen. Een goed functionerende democratie hoeft voor het religieuze of transcendente dan ook niet bang te zijn. Ze kan het gerust de plaats toekennen die het toekomt: één stem te zijn in de publieke zoektocht naar het politiek-maatschappelijk goede, vanuit welke inspiratie dat ook mag worden geformuleerd.

Judith Sargentini

— Leven & laten leven

Judith Sargentini (1974) is sinds 2009 lid van het Europese Parlement voor GroenLinks. Daarvoor was zij fractievoorzitter van GroenLinks in de gemeenteraad van Amsterdam. Ze studeerde geschiedenis en was als studente poli-

tiek actief, onder andere in de internationale studentenbeweging. Eerder werkte ze voor verschillende NGO's op het gebied van internationale samenwerking, vooral in relatie tot Zuidelijk Afrika.

Religie hoeft van mij niet uit te sterven als het een vorm krijgt die in onze samenleving past.

/

Het hangt samen met haar
Amsterdams-katholieke achtergrond
dat Sargentini graag voor pragma-
tische oplossingen kiest. Ze staat
bekend als een vrouw met een stevige
mening, maar die is, zeker wat betreft
religie, niet gebaseerd op rechtlijnige
principes. Emancipatie is het sleutel-
woord.

Wat heb je van huis uit
meegekregen als het gaat om
levensbeschouwing of religie?
Ik heet niet voor niets Sargentini;
mijn vader heeft Italiaanse voor-
ouders, al is dat lang geleden. De
ouders van mijn moeder kwa-
men uit Beverwijk, een katholieke
enclave in Noord-Holland. Ik ben
wat je noemt, 'Amsterdams katho-
liek' opgevoed. Dat houdt in dat
we niet naar de kerk gingen en er
verder ook weinig aan deden. Toen
ik geboren werd, ging mijn vader
mij aangeven bij de burgerlijke
stand. De ambtenaar zei: jullie zijn
beide katholiek, zie ik. Zal ik uw
dochter als katholiek inschrijven?
Mijn vader zei: Nou, nee bespaart
u mij dat! Mijn ouders hebben zich
vervolgens beide uit de kerk laten
uitschrijven. Maar in de vakanties
gingen we wel kerk-in en kerk-uit.
We hadden ook een kerststalletje,
dus er zat nog wel een laagje katho-
lieke cultuur overheen.

Mijn vader is onderwijzer en
geheelonthouder. Ik zou hem
een humanist noemen, al doet hij
dat zelf niet. We waren als gezin
lid van het Nivon, de vereniging
van natuurvrienden. Daarbij gaat
het niet alleen om liefde voor de
natuur, maar ook om de zorg voor
elkaar en een bepaalde onderne-
mende geest. Mijn ouders hebben
altijd veel vrijwilligerswerk gedaan,
dus links-socialistische waarden
heb ik ook wel meegenomen.

*Heeft je achtergrond consequen-
ties als het gaat om je opstelling in*

politieke kwesties rondom religie?
Ik denk dat het er bij mij voor
gezorgd heeft dat ik graag naar
pragmatische oplossingen kijk. In
de gemeenteraad in Amsterdam
ging het eens over schoolzwem-
men. Een aantal islamitische scho-
len wilden graag dat hun jongens en
meisjes gescheiden zouden zwem-
men. Dat is duurder en dat was een
punt, maar er waren ook collega's
die principieel tegen gescheiden
schoolzwemmen waren. Dat werd
op het scherpst van de snede uit-
gevochten, terwijl ik dacht: 'waar
gaat dit om?' We willen dat kin-
deren niet verzuipen. Ze moeten
dus leren zwemmen. Dat is mis-
schien wel vrijzinnig Amsterdams
katholiek: laten we het een beetje
plooien jongens. Wat heb je er aan
als je uit naam van de emancipa-
tie een principieel debat voert en
tegelijktijd de meiden de kans
ontneemt om te leren zwemmen?
Die verdrinken dan in de zomer in
de Sloterplas.

*Laten we nog even stilstaan bij het
onderwijs. Steeds weer speelt in
het debat de spanning tussen de
vrijheid van onderwijs, de vrijheid
van religie en het ideaal van eman-
cipatie en gelijke kansen.*

Ik ben heel erg strikt met openbaar
onderwijs opgevoed. Ik heb geen
moeite met bijzondere scholen
wanneer die naast openbaar geld
niet ook nog kerkelijk geld ont-
vangen. Als je het financieel gelijk
trekt en ervoor zorgt dat het cur-
riculum ook op orde is, vind ik het

prima. Maar je moet ook zeggen: gelijke monniken gelijke kappen. Want katholieke en protestantse scholen werden als de normaalste zaak van de wereld gezien, en daarnaast waren ook Jenaplanscholen, vrije scholen enzovoort geaccepteerd. Zelf heb ik op de openbare montessori school gezeten. Maar toen moslims ontdekten dat ze ook eigen scholen konden oprichten, was de boot aan. Dat vind ik onterecht, al wordt ik niet blij van een islamitische school met veel te jonge meisjes die al een hoofddoekje dragen.

We hebben relletjes gehad over meisjes in nikaab die de pabo deden en stage wilden lopen in de kinderopvang. Dat hoort bij de opleiding. Maar ik denk dat de kans vrij klein is dat je de pabo doorloopt en dan zelf een eigen klas gaat runnen in nikaab. Als je eenmaal zover bent dat je voor de klas gaat staan, denk ik dat je in je eigen leven ook een volgende stap hebt gemaakt en dus geen nikaab of boerka meer zal dragen. Dat is dan mijn westerse interpretatie van emancipatie, maar ik denk het toch. Een goede onderwijzer heeft een redelijke flexibele geest, want die moet met veel kinderen met diverse achtergronden omgaan. En de pabo is toch een emancipatoire opleiding; hij is goed toegankelijk voor jongeren uit de lagere klassen. Mijn vader is ook als arbeidersjongen naar de kweekschool gegaan. Dat was een emancipatieslag. Daarom denk ik dat we zeker meer hoofddoeken

gaan krijgen op scholen, zeker op de openbare. En dan denk ik dat die hoofddoek steeds frivoler wordt.

Hoever mag de inmenging van de staat in het onderwijs gaan? Er is een openbaar belang, maar we zeggen ook: je moet je als overheid zo min mogelijk met de opvoeding bemoeien. Dat is het domein van de ouders.

Dat is de Nederlandse insteek. In Frankrijk denken ze daar misschien wel anders over. In Nederland is na de schoolstrijd in de negentiende en twintigste eeuw en na de emancipatie een precair evenwicht ontstaan. Artikel 23 is daar het resultaat van. Ik vind dat wel mooi, want je kunt gewoon niet altijd heldere, principiële keuzes maken. Polderen en soms ook pappen en nat houden. Ook daar heb ik wellicht het laissez-faire katholicisme van mijn ouders overgenomen. Levensbeschouwing en religie spelen nu eenmaal een rol, dus dat kun je beter in goede banen leiden. Maar ik denk dat de wens van ouders om hun kinderen op een zeer geprononceerde religieuze school te doen, uitsterft.

Ik hoor in jouw visie op emancipatie de traditioneel linkse secularisatie these doorklinken: religie sterft uiteindelijk uit dankzij modernisering. Klopt dat?

Ja, dat denk ik wel. Religie hoeft van mij niet uit te sterven als het een vorm krijgt die in onze samenleving past. Een voorbeeld daarvan

vind ik de protestantse diaconie in Amsterdam en het Wereldhuis. Zij vangen mensen zonder papieren en daklozen op, overigens vlak naast de chique Hermitage. Vrouwen hebben daar een belangrijke positie, ook in het pastoraat, en homo's krijgen een plek. Er is een uitstraling van leven en laten leven. Ik denk dat bij een voortgaande emancipatie steeds meer mensen zo'n vorm van religie vinden. Prima als er nog mensen zijn die dat anders willen en doen, zolang ze mij dan ook maar mijn leven laten leiden.

Tijd voor een definitie. Wat versta je onder religie?

Het is een hoger idee over een groter goed – waarvan ik denk dat het er niet is – waar je inspiratie uit haalt voor je levensroute. Maar ik zou het makkelijk kunnen vervangen door humanisme of door een set van afspraken die mensen onder elkaar gemaakt hebben om het samenleven in banen te leiden.

Dan is religie voor jou dus vooral een idee, en niet zozeer een praktijk met rituelen en gewoontes?

Inderdaad. Die rituele kant heeft toch iets te maken met het zoeken naar vastigheid in een samenleving waarin je je bedreigd voelt. Daarover heb ik inderdaad de ouderwetse socialistische gedachte dat die praktijk voor veel mensen zal slijten naarmate ze er sociaal-economisch beter voorstaan. Individuele vormen van religie zie ik niet zo snel uitsterven, maar wel de

Een debat over de islam is geen effectief middel om radicalisering tegen te gaan.

/

vormen die gebaseerd zijn op regels over wat je wel of niet mag eten en of je iets op je hoofd moet dragen of niet. Ik denk en ik wil ook dat die zullen vervlakken.

Zou je willen dat religie puur een innerlijke aangelegenheid wordt, zonder zichtbare uitingsvormen?

Lij stelt het heel scherp. Terwijl ik er ook geen moeite mee heb als mensen met een keppeltje, een kruisje of een hoofdoek rondlopen. Ik waardeer wel de moderne Iraanse vorm het meest, waarbij nog veel haar zichtbaar is. Hoe minder je van een vrouw ziet, hoe storender ik het vind. Maar ik vind niet dat je het moeten verbieden. Daarmee gaan de gedachten van die vrouw namelijk toch niet weg. Waar het me eigenlijk om gaat is: hoe krijg je iemand uit de groepsdruk, zodat hij of zij eigen vrije keuzes kan maken.

Het gaat je uiteindelijk om de vrijheid van het individu.

Ja. Ik kom heel veel in Afrika en ik ken de 'ik ben omdat wij zijn' gedachte natuurlijk. Toch kan ik daar niet helemaal in meegaan, want voor degene die onderin de gemeenschap zit, pakt dat vaak niet goed uit.

Hoe kijk je naar het publieke debat over religie?

In Nederland zijn we gewend aan fundamentalistische christenen. We vinden ze misschien gestoord, maar we zien ze als een ongevaarlijk soort prehistorisch overblijf-

sel. Maar islamitische jongens met baarden zien we wel als een probleem. Dus gaat het uiteindelijk toch om de islam. Dan kunnen we opeens geen onderscheid meer maken tussen orthodox-religieus of fundamentalistisch enerzijds en gevaarlijk en gewelddadig anderzijds. Als we een jongen zien met een lange baard en een djellaba denken we meteen: die zal dan ook wel op jihad gaan.

Sluit die 'wij' ook de groene partijen in?

De reacties in de groene groep in het Europese parlement op de aanslag bij Charlie Hebdo in januari 2015 deden mij denken aan de reacties in Nederland na de moord op Van Gogh in 2004. Ten eerste wilde men extremisten keihard aanpakken en ten tweede op zoek gaan naar oorzaken. Toen we sprekers zochten voor een conferentie over radicalisering, kwamen mijn collega's met 'leuke lieve moslims' die uitleggen dat hun islam heus wel deugt. Dat stelde me enorm teleur. We hebben de conferentie afgeblazen, want als wij het debat gaan versimpelen tot 'er zijn heus wel aardige moslims die heel frivool in hun religie staan' – in feite de overgrote meerderheid – dan doen we mee met het spel 'islam is gevaarlijk'.

Dat geldt voor het publieke debat als geheel: we reageren op extremistisch geweld met een discussie over de Europese islam en over hoofddoekjes. En daardoor zetten we mensen in een hoek.

Dat vind ik erg triest. De vraag zou moeten zijn: wat maakt dat mensen radicaliseren? En dan gaat het om echt serieuze onderwerpen, zoals de relatie tussen extremisme, armoede en ontwikkeling.

Vind je dat de groene partijen zich niet verder bezig moeten houden met religie, behalve wanneer er sprake is van radicalisering en extremisme? En moeten we ons dan voornamelijk richten op sociaal-economische aspecten?

Ja, maar we moeten religie wel accepteren als de motivatie van veel mensen om het juiste te doen. Ik ben niet geïnteresseerd in het rechtstreeks veranderen van religie, want dat gebeurt wel vanzelf of niet, maar we moeten het wel over de uitwassen hebben. Zaken als kruisbeelden in scholen of wel of geen moskeeën bouwen interesseren mij niet zo. De overheid heeft natuurlijk in de openbare ruimte vele manieren om een religie te helpen of tegen te werken. Wat mij betreft houden we er rekening mee dat religie voor mensen van belang is om hun leven in te richten.

Heb je, om een zinvol debat over radicalisering te voeren, niet meer kennis van religieuze achtergronden nodig? Zie je op dit terrein huiswerk voor de groene partijen?

Mijn conclusie is dat een heleboel groene politici in het dagelijks leven toch in een zeer Europees-christelijke omgeving functioneren. Er zijn genoeg politici, ook groene,

die christelijk zijn en dat ook in hun werk laten merken. Daar heeft niemand moeite mee. Maar het wachten is op de eerste moslima met een hoofdoek in het Europese Parlement. Wat dat betreft is een gemeenteraad van een grote stad een betere plek voor dit soort discussies, want daar heb je heel direct te maken met een interculturele context.

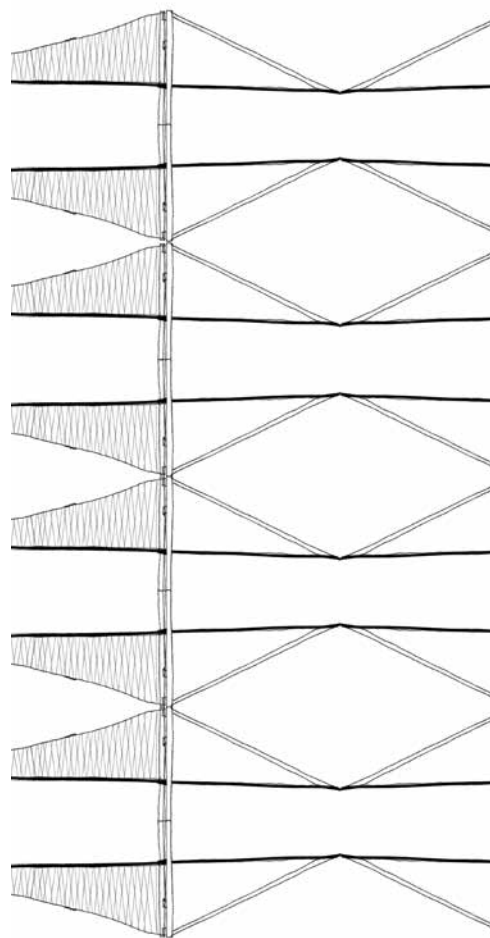
Het is de vraag of het in zo'n omgeving als het Europese Parlement helpt om mensen bij te spijkeren over de fundamente van de islam. Ik weet het niet. Zou het helpen om mensen bij te spijkeren over de christelijke tien geboden om te begrijpen waarom mensen naar een zwarte-kousen-kerk gaan? Van kennis van kerkgeschiedenis zie ik als historica natuurlijk wel het belang, maar toch is mij opgevallen dat extremisten vaak op elkaar lijken. Ik moet zelf ook altijd op een spiekbriefje kijken om de soennieten en de sjiieten uit elkaar te houden, maar toch kan ik best begrijpen waarom jonge mannen radicaliseren. Waar veel jonge mannen zijn, in slechte economische omstandigheden, zonder perspectief, gaat het fout.

Misschien is het wel zo dat we wel denken dat we heel seculier zijn, maar dat we allemaal ons christelijke rugzakje mee sjouwen en eigenlijk gewoon geen *feeling* meer hebben met religie. Maar heb je dat wel, dan begrijp je misschien nog steeds niet waarom die jongens gaan vechten.

Hoe we verder moeten met dit debat weet ik niet goed. In elk geval kunnen we op aanslagen als die in Parijs niet reageren met een debat over de Europese islam, al helemaal niet als dat in de praktijk een debat is over hoofddoeken. Dat is geen effectief middel om radicalisering tegen te gaan.

Blijf in elk geval niet op je eigen eilandje zitten waar je precies weet wat recht is en wat krom.

\

Meyrem Almaci

— *Ga nu eindelijk eens*

Vlak na de aanslagen in Parijs werd Almaci overspoelt met haatmail. Toen ze in een openbaar debat opriep tot eenheid noemde een andere deelnemer aan tafel haar een 'paard van Troje' omdat ze moslima is. Almaci is één van weinige moslims in de groene partijen van Europa. Zowel daarbinnen als daarbuiten staat ze in de frontlinie van het debat over de islam.

Meyrem Almaci komt stipt op tijd op de afgesproken plek in Antwerpen aan en stapt puffend van de fiets. Het is warm en Ramadan bovendien. De voorzitter en federaal parlementariër van het Vlaamse Groen probeert zoveel mogelijk mee te doen, maar met haar drukke agenda is dat een flinke opgave. "De Ramadan is niet gezond, je vraagt veel van je eigen lichaam en daarom mag je alleen meedoen als je fysiek sterk bent. Maar het gaat ook om meer dan jezelf in de Ramadan. Het is een maand van zelfbeheersing, introspectie en samenkomst met familie, buurt en vrienden, die wordt afgesloten met een gebaar naar mensen buiten je eigen kring, die het slechter hebben dan jij. Uiteindelijk geven de onderliggende morele principes van solidariteit en verzoening zin aan het ritueel en aan de praktijk."

Meyrem Almaci (1976) is sinds 2014 voorzitter van Groen, de Groene Partij van Nederlandstalig België. Ze is daarnaast lid van het federale Belgische parlement, waarin ze met veel voorkeursstemmen is gekozen. Financiële en budgetvragen behoren tot haar portefeuille. Almaci studeerde vergelijkende cultuurwetenschappen en sociaal werk. Ze was woordvoerder en voorzitter van Jong Groen, de jongerenorganisatie van de partij. Tot 2015 leidde ze de fractie van Groen in de gemeenteraad van Antwerpen.

over die brug

Beïnvloedt je geloof de manier waarop je politiek bedrijft?

De principes die ik van huis uit heb meegekregen vormen voor mij een morele leidraad. Mijn vader is in de jaren zestig naar België gekomen, mijn moeder volgde met het gezin in 1974. Ik ben het tweede kind dat in België is geboren en heb nog zeven broers en zussen. Twee anderen zijn gestorven toen mijn ouders nog in Turkije woonden. Mijn vader en moeder zijn traditioneel gelovige soennieten. Wij gingen als kinderen naar Koranles en naar Turkse les.

Tot mijn zestiende heb ik een hoofddoek gedragen. Toen besloot ik daarmee te stoppen op grond van mijn eigen interpretatie van de Turkse vertaling van de Koran. Volgens mij ging het er bij de hoofddoek oorspronkelijk om niet te veel op te vallen. Als je dat toepast op deze samenleving dan val je er juist wel mee op. Het staat ook niet als expliciet voorschrift in de Koran. Mijn ouders reageerden als echte gelovigen, niet vanuit de traditie, maar vanuit de Schrift, die zegt dat dwang in onze godsdienst niet mag: 'Als ik jou dwing om een hoofddoek te dragen dan haal ik mezelf ook een zonde op de hals. Ik vind het heel erg voor jou dat je een stuk van de hemel mist, want ik hou van je en ik wil graag dat je met ons naar de hemel gaat – want zo zagen ze het wel – maar als ik je zou dwingen om de hoofddoek toch te dragen ga ik ook in tegen de geest en de letter van waar ik in geloof en dan zijn we allebei verder van huis.' Ik was het eerste meisje dat geen hoofddoek meer droeg in de kleine Turkse gemeenschap van het gehucht waar we woonden. Mijn ouders werden er op aangesproken.

Ik ben opgevoed met spreekwoorden als 'Gören görünü hakki var': het oog dat ziet, heeft ook rechten. Met andere woorden: eten en drinken voor de ogen van mensen die behoeftig zijn, betekent delen. Want sommige dingen zijn gewoon geluk en toeval, bijvoorbeeld dat je hier geboren bent. Dat verplicht je ook een verbinding te leggen met mensen aan de andere kant van de wereld, en mensen hier die het minder goed hebben. De waarden die ik van huis uit heb meegekregen – solidariteit, zelfrespect, respect voor anderen, integriteit, zorgdragen voor jezelf en je leefomgeving – sluiten heel goed aan bij het ecologische gedachtegoed dat voor mij neerkomt op drie samenhangende waarden: solidariteit, rechtvaardigheid en respect voor de draagkracht van mensen en van onze planeet.

Hoe definieer je religie?

Ik spreek liever van levensbeschouwing. Religie wordt meestal geassocieerd met de boekgodsdiensten en dat vind ik te beperkt. Mij gaat het om een systeem van zingeving met bepaalde morele principes, tradities en rituelen. Dat geldt net zo goed voor atheïsten die hun morele kader ontleen aan bijvoorbeeld de Verlichting.

Maar religie wordt heel verschillend ervaren. Er is in West-Europa een strijd geweest na de Verlichting tussen secularisme en religie, die na de Tweede Wereldoorlog leidde tot afscheid van het gezag van meneer pastoor en meneer de burgemeester. Prima, maar die ontworsteling moet geen ontworteling worden. Velen zeggen: we hebben ons losgemaakt uit de heerschappij van die ene religie, we gaan die strijd nu niet meer over doen. Maar voor anderen, zeker migranten, gaat het over hun alledaagse praktijk, niet over een fenomeen van vroeger. Er is nu eenmaal verschil in geschiedenis en evolutie. Daarnaast heb je ook bekeerlingen die religie opnieuw ontdekken, zoals bijvoorbeeld evangelicale groepen. Religie is dus springlevend. We moeten in die diverse samenleving een *modus vivendi* vinden.

Wat mij betreft begint dat met de erkenning dat mensen zingeving nodig hebben, dat dat op heel diverse manieren kan, maar dat we een basisset aan waarden hebben die voor iedereen onvervreemdbaar is. Want wiens waarheid is dé waarheid? Als overheid heb je maar één optie: het bewaken van de vrijheid van levensbeschouwing, van atheïsme tot de boekgodsdiensten en alles ertussen, uitgaan van de twijfel en niet van het gelijk van één specifieke groep.

De school is een plek waar overheid en privé bij elkaar komen. Hoe kijk je aan tegen religieuze symbolen in het onderwijs?

Ik heb er persoonlijk geen problemen mee, maar ik kan me voorstellen dat anderen het moeilijk vinden als de leraar van je kinderen een totaal andere levensbeschouwing heeft dan jij. Maar wat ik onacceptabel vind is dat je leerlingen verbiedt hun levensbeschouwing te uiten, zoals het geval is bij het Antwerpse verbod op hoofddoeken in de klas. Dan komt het recht op onderwijs in het gedrang. Als feministe vind ik dat je de vraag moet stellen: wie is hier het slachtoffer en wie heb je geholpen? Veel mensen denken: we doen er goed aan die hoofddoek van de hoofden van die meisjes te halen,

maar emancipatie onder dwang heeft nergens ter wereld in de geschiedenis ooit gewerkt. Het werkt contraproductief. De kleine groep die echt onder druk staat zie je niet meer (want die meisjes komen niet meer naar school) en duw je eigenlijk nog dieper de problemen in. En tegen de meisjes die zelfbewust hun identiteit aan het vormen zijn, zeg je: omdat wij de hoofddoek op deze manier interpreteren, heb jij het recht niet er een ander symbool van te maken. Wij beslissen waar de hoofddoek voor staat. Maar je bent niet eens islamitisch! Wat geeft jou het recht om die religie zo te interpreteren en vervolgens die interpretatie boven die van deze vrouwen te stellen? Dat is geen democratie meer. Dat is een samenleving die is gebaseerd op de angsten en projecties van één specifieke groep, de dominante groep. Dat is niet het soort samenleving waar ik in geloof.

Tegen het verbod op de boerka heb je je niet verzet. Wat is het verschil?

Ik heb me van stemming onthouden. Ik had grote twijfels bij het verbod, want hoe weet je of een vrouw de boerka uit vrije keuze draagt of dat ze wordt gedwongen? Veel onderzoek laat zien dat de meeste vrouwen er zelf voor kiezen. Maar zelfs als de boerka onderdrukkend is, dan pak je dat met een verbod niet aan. Intussen wordt wel de subsidie afgeschaft van initiatieven die vrouwen ondersteunen bij huiselijk geweld. We willen blijkbaar wel de symptomen bestrijden, maar er is geen geld om de onderliggende problemen aan te pakken.

En waarom zou je je zo specifiek richten op dit hele kleine groepje? Eén op de vier vrouwen valt van de trap' in onze samenleving: laten we met andere woorden eens ophouden alles voortdurend te culturaliseren.

Ik heb zelf eens een boerka gedragen om te voelen wat het betekent. Het is een cocon, die voor sommigen misschien veilig voelt. Maar het beangstigt me dat je je zo zou willen afsluiten voor de samenleving. Dat betekent de totale mislukking van waar ik in geloof, namelijk integratie in plaats van segregatie. Iedereen heeft het recht om te dragen wat hij of zij wil, maar het bemoeilijkt wel enorm het gesprek tussen mensen. Door me van stemming te onthouden heb ik het signaal willen geven dat me dat ernstig zorgen baart.

Dit debat is in de groene beweging ook nog niet afgesloten. Op de Council van de EGP in Zagreb in mei 2015 ontstond een discussie over de hoofddoek, waarbij sommigen zeiden: we moeten de islamitische vrouwen bevrijden.

Ik vind dat paternalistisch. Je hebt het recht niet voor andere vrouwen te beslissen hoe zij hun emancipatiestrijd moeten aanpakken. Want dat is in elke context verschillend. Allochtone vrouwen kiezen niet automatisch voor de westerse manier; zij gebruiken hun eigen symbolen en manieren.

Dat geldt ook voor de seksuele bevrijding: wie ben ik om van alle holebi's te eisen om uit de kast te komen als het voor hen op een andere manier ook werkt? Ik kan dat spijtig vinden, maar uiteindelijk is het hun keuze. Er is een verschil in culturele strategieën: tegen sommige dingen zet je je af en van sommige dingen maak je juist gebruik om binnen de gemeenschap dingen te veranderen. Zo zie je dat vrouwen in het Midden-Oosten de hoofddoek afleggen als protest, terwijl die hier juist wordt gebruikt als een statement om rechten af te dwingen. Het is een andere context, het is een andere strategie, maar het is daarom niet minder goed.

Zo'n reactie zegt mij vooral dat we veel meer brugfiguren nodig hebben en dat we veel meer in contact moeten komen met feministes binnen andere gemeenschappen. Het is een kwestie van niet weten en niet kennen. Het is géén onwil.

Ik ben groot geworden te midden van diversiteit, zowel thuis als op school. Sommige van mijn zussen dragen de hoofddoek, andere niet. Ik heb op allerlei scholen gezeten, van diep katholiek tot notoir vrijzinnig. Het begon al op de rooms-katholieke kleuterschool. Op aswoensdag kregen we daar een askruisje. Als we tussen de middag naar huis kwamen om te eten haalde mijn moeder het eraf, maar als we weer naar school gingen deed ze het er weer op. Dat was voor mij als kind verwarrend, maar al die ervaringen hebben me wel – soms tegen wil en dank, maar zeer bewust – tot bruggenbouwer gemaakt.

Maar nu is de tijd voorbij dat ik degene moet zijn die steeds pendelt tussen de ene en de andere groep. Dat ben ik langzamerhand beu. Die moeheid bij de brugfiguren zie ik overal. De brug ligt er allang: ga er nu eindelijk eens overheen.

Ik ben het beu steeds te pendelen tussen de ene en de andere groep. Die brug ligt er allang: ga er nu eindelijk eens overheen.

Worden die bruggen nu juist niet opgeblazen door enerzijds aanslagen en radicalisering en anderzijds de reacties daarop?

Absoluut. We hebben onze verantwoordelijkheden wereldwijd decennia lang ontlopen en dat komt nu keihard in ons gezicht terug. Maar dat is veel minder een verhaal van religie dan een verhaal van internet, immigratie, handel en economische belangen. Religie wordt daarbij gebruikt om oorlog, onderdrukking en geweld te legitimeren. Maar uiteindelijk draait het om het verwerven van macht en geld.

Dus religie heeft een Januskop? Het kan goede dingen inspireren, maar ook heel veel ellende legitimeren?

Ja. Er zijn mensen die vanuit hun religie en levensbeschouwing op kleine schaal schitterende dingen doen, maar je ziet dat religie catastrofale gevolgen heeft als het wordt gebruikt voor het rechtvaardigen van geweld en zelfs barbarij. Je kan het niet afdoen met: dit is niet de ware islam. Vanaf het moment dat iemand religie begint te gebruiken voor het legitimeren van gruwelijke dingen zoals bij ISIS gebeurt, dan moet je je daar tegen verzetten. Ik ben niet verantwoordelijk voor de onthoofdingen van ISIS en ik ben er net zo pijnlijk door geraakt als jij. Bovendien: ISIS maakt geen verschil tussen moslims en andere burgers. Dus kunnen we nu samen een strategie ontwikkelen? Het zou een gigantische fout zijn als we denken dat we het kunnen oplossen door ons terug te trekken in onze eigen groep; het enige mogelijke antwoord is menselijkheid. En in het geval van ISIS ook repressie. Ecologen zijn pacifisten, maar ten aanzien van dit soort gruwel heb je een multidisciplinaire strategie nodig, inclusief repressie.

Maar laten we wel wezen: er is met de aanval van Bush op Irak een lont aangestoken die we nooit meer hebben uitgekregen. We worden nu eindelijk gedwongen na te denken over wat we allemaal doen in die regio en hoe we eindelijk eens deel van de oplossing kunnen worden. Die mensen daar moeten nu onder ISIS en Assad leven tussen hamer en aanbeeld. Ik denk dat ik ook de Middellandse zee op zou gaan in een bootje.

Rechts reageert op deze situatie met de voorstelling dat de Europese beschaving recht tegenover de islam staat.

Het is een fabeltje dat Europa joods-christelijk is van origine. Het Byzantijnse Rijk heeft tot voor de poorten van Venen gestaan. Kijk naar de architectuur van Spanje, naar al die oude schilderijen van Westerse heersers in een outfit van een sultan. Men heeft gedweept met de Ottomaanse beschaving. Natuurlijk, er is altijd een gespannen relatie geweest, zie de kruistochten, maar de islam is hier altijd geweest. De gedachte dat de islam nieuw is in Europa is net zulke flauwekul als de bewering dat de islam niet door de Verlichting is gegaan en dat nog moet doen. De islam bestaat niet. Onderzoek toonde aan dat de grote meerderheid van de moslims de principes van de Verlichting koesteren. Ik geloof niet in de geschiedenis als een opgaande lijn. Alsof na de Verlichting alles in orde was in Europa. Daarna is Europa ook weer steil naar beneden gegaan, denk maar aan de Tweede Wereldoorlog en de oorlog in Bosnië.

De Verlichting heeft veel betekend. De scheiding van de machten en de scheiding van kerk en staat is een ongelofelijk belangrijke verworvenheid. Je hoort mij het belang daarvan nooit minimaliseren, maar het is niet zo alsof dat voor eeuwig verworven is. Dat 'zij' het niet hebben en 'wij' wel. Integendeel, je ziet hoe een aantal principes uit de Verlichting nu weer onder druk komt te staan, zoals de vrijheid van levensbeschouwing en een aantal democratische grondrechten als de bescherming van onze privacy. Onder druk van angst sneuvelen snel allerlei zaken die van belang zijn voor een democratie en die we zowel hier als ook elders overeind moeten houden.

Soms botsen democratische grondrechten met elkaar. Hoe stond Groen tegenover de voorstellen om ritueel slachten te verbieden?

Wij zijn vóór verdoofd slachten, maar we willen wel dat dit wordt ingevoerd in overleg met de gemeenschappen die het betreft. Het debat is niet op een goede manier gevoerd. Onverdoofd slachten wordt steeds op de agenda gezet tijdens het islamitische offerfeest, maar het gebeurt het hele jaar door bij moslims, joden en sommige animistische geloofsgemeenschappen.

Ik ben zelf op mijn zestiende vegetariër geworden, vanwege de liefde voor dieren en afkeer van de vleesindustrie. Ook vanuit mijn geloof thuis. Mijn vader ging nog zelf naar de boer om sterke lammetjes uit te kiezen. Die bleven dan nog een jaar of twee bij de

Je hebt het recht niet voor andere vrouwen te beslissen hoe zij hun emancipatiestrijd moeten aanpakken. Allochtone vrouwen gebruiken hun eigen symbolen en manieren.

/

boer. Bij de slacht werd er gebeden voor de ziel van het beest, en het gebeurde met een superscherp mes, zo kort en pijnloos mogelijk. Het hele gezin was erbij en elke keer zeiden we dan: het is toch moeilijk. Mijn vader leerde in België konijn eten en vond het ongelofelijk lekker. Hij slachtte zelf, maar kon dat op een gegeven moment niet meer over zijn hart verkrijgen. Toen at hij geen konijn meer. Kijk, dat is consequent: als je niet kunt omgaan met het feit dat je een leven neemt, eet het dan niet. Maar waar krijg je dit soort levenslessen vandaag nog, in de hele vleesindustrie?

Laten we het debat over verdoofd slachten eens voeren in zijn totaliteit, buiten de feesten om. Want nu hebben veel moslims het gevoel dat het er om gaat hun feest te vergallen. Van dierenwelzijnsgroepen begrijp je wel dat ze juist tijdens het offerfeest om aandacht vragen, maar als overheid heb je de plicht om het algemeen belang in het oog te houden. Er zijn genoeg gelovige islamitische landen waar ook verdoofd wordt geslacht. Ga daar eens kijken en onderzoek wat er mogelijk is. Door het debat zo te polariseren krijg je in plaats van een open hand een verkrampde vuist; niemand komt meer uit zijn loopgraaf. Ik betreur het enorm dat godsdienst en dierenwelzijn tegenover elkaar zijn komen te staan, want ook in de godsdienst, zeker in de islam, zijn er genoeg aanknopingspunten om vragen te stellen als: is onze manier van vlees eten nog wel in lijn met de voorschriften? En dan gaat het niet alleen om die laatste minuten. Een dier moet gezond zijn, oud genoeg, mag het mes niet zien en moet vrij zijn van stress. In de meeste slachterijen gaat het er heel anders aan toe, halal en niet halal. Er is wel eens gezegd: had Mohammed nu geleefd dan zou hij vegetariër zijn.

Maar je moet ook consequent zijn en de productie van ganzenlever, de jacht, en de bio-industrie langs diezelfde lat van dierenwelzijn leggen. Want als je aan de tradities van de dominante groep komt – de kerstkalkoen of het Sinterklaasfeest – wordt er precies zo emotioneel gereageerd als moslims doen als je aan hun offerfeest komt. Mijn studie vergelijkende cultuurwetenschappen leerde me dat het maken van dit soort vergelijkingen helpt om een onderwerp weg te halen uit de opsluiting in culturalisaties. Kortom: wij pleiten als groene partij voor verdoofd slachten, maar we willen niet terecht komen in een verhuld islamofob debat.

Zie je religie als een bron van inspiratie of als een obstakel voor groene politiek?

In het algemeen denk ik dat alles wat mensen zin geeft inspireert. Voor mijzelf geldt dat in elk geval wel. Religie wordt een obstakel wanneer anderen je religieuze component vooral aangrijpen als er aan de andere kant van de wereld iets negatiefs gebeurt. Dan staat mijn telefoon meteen roodgloeiend. Alsof ook maar één Vlaming hier zich heeft hoeven te verantwoorden voor de gruweldaden van Dutroux. Of de katholieken voor misbruik door pastoors. Wat heeft dat nu te maken met waar je zelf voor staat! Moslims hebben veel last van het mechanisme *guilty by association*. Het baart me zorgen wat dat met jongeren doet. Wat voor effect heeft het op je als je steeds – en steeds op een negatieve manier – wordt vastgepind op het islamitische deel van je identiteit? Is het dan gek dat jongeren op een gegeven moment de samenleving de rug toe keren omdat ze nooit iets goeds kunnen doen omdat ze moslim zijn?

Daar ligt een opgave voor alle politieke partijen inclusief de Groenen: stop met mensen te benaderen vanuit één laag van hun identiteit. Identiteit is altijd gelaagd, complex. Het is als lasagna: dat is ook alleen maar lekker als je van alles tegelijk een hap neemt. Je kunt al die lagen niet op een essentialistische manier scheiden en één aspect uitvergroten. Niemand bestaat uit maar één laag.

Als je de vraag naar diversiteit in de samenleving stelt, stel je ook de vraag naar de machtsverhoudingen. Van autochtoon naar allochtoon, maar ook tussen migrantengroepen onderling. En dus gaat het ook om de sociaaleconomische situatie. De specificiteit van de culturele en religieuze achtergrond is meestal veel beperkter dan wordt voorgesteld. Minderheden zijn ook bezorgd over de bankencrisis, zij willen ook weten hoe we banen gaan scheppen en hoe we het onderwijs beter kunnen later functioneren. En ja, ze discrimineren zelf ook. Politieke partijen moeten hen niet als aparte groepen benaderen, maar als kiezers *tout court*.

\

Cigdem Yuksel (1989) studeerde Journalistiek aan de Universiteit Leiden en koos voor het beeld. Sindsdien richt ze haar camera op plaatsen van conflict en op relaties waarin het wringt. Yuksel werkt voornamelijk voor de Volkskrant. Zie www.cigdemyuksel.com.

Dit beeld hoort bij de voorstelling **'Niet Meer Zonder Jou'**, een gesprek tussen moeder en dochter over familierelaties. De voorstelling inspireerde Yuksel tot een serie, waarin ze de spanning tussen traditioneel islamitische en vrijzinnige familieleden verbeeldt.

Havva Oral (67) wil dat haar dochter zich conformeert aan de regels en traditie van hun cultuur en zich niet bloot geeft, maar **Nazmiye** (46) kiest haar eigen pad. In dit liefdevolle gevecht tussen moeder en dochter blijft de radicale intimiteit overeind.

Meryem, Semra en Sofia.

Sinds Semra het huis uit is, draagt ze geen hoofddoek meer. Toen ze dat thuis vertelde, zorgde dat voor strijd en spanning. Haar ouders horen bij haar leven, maar Semra bewaakt de vrijheid die zij zichzelf en haar dochter wil geven. Haar moeder staat nu achter haar.

Ayhan is in Turkije streng opgevoed. Zijn vader werkte in Nederland; hij zag hem één keer per jaar. Ayhan kiest er nu voor als vader een rol in het dagelijkse leven van zijn dochter te spelen en stimuleert haar haar eigen keuzes te maken.

De maaltijd rond drie uur 's nachts, voor het vasten van de Ramadan weer begint, is een moment van stilte, de suhur. Cigdem Yuksel was nieuwsgierig hoe anderen deze magische momenten uit haar jeugd ervoeren. Hier de broers **Carim** (17, links) en **Taemir Khader** (20), Vlaardingen. Uit de serie 'Before dawn'.

De collega's **Mehmet Isler** (links) en **Mohammed Bouhkim** breken de vasten in hun kantoortje van de NS in Amsterdam. Uit de serie 'Iftar at work'.

Orhan Delibas is wereldkampioen boksen. Zijn vader **Ramazan** is dominant en streng. Orhan maakt zijn eigen keuzes, maar respecteert zijn vader en staat altijd voor hem klaar. "Als mijn vader zegt dat iets wit is, al is het zwart, dan beaam ik het."

COLUMN Over hypocrisie gesproken

— **Thomas Mertens**

*hoogleraar Rechtsfilosofie aan de
Radboud Universiteit, Nijmegen*

De problematiek die door de stroom van vluchtelingen wordt opgeroepen, beheerst het nieuws. Persoonlijk kan ik heel slecht tegen beelden van mensen die 's nacht door een rivier zwemmen of dagenlang in de regen zitten zonder verder te kunnen. Misschien behoor ik tot de generatie die vluchtelingenstromen associeert met de Tweede Wereldoorlog of met Joden die voorafgaand aan die oorlog elders een goed heenkomen zochten en veelal tegen gesloten landsgrenzen (ook die van Nederland) aanliepen. Misschien behoor ik ook tot de (uitstervende) generatie die is opgegroeid met de aanmaning om mild en behulpzaam te zijn voor de vreemdeling omdat wij allemaal, volgens het bijbelboek Exodus, vreemdeling geweest zijn in Egypte.

Velen kijken niet met mededogen naar de huidige crisis. Wat tegen hen te zeggen? Bestaan er nog wel morele argumenten tegen de oproep tot het sluiten van de grenzen? Zeker, elk ruimhartig toelatingsbeleid stuit op fysieke grenzen en onmogelijkheden: niemand, ook niet een land, is moreel gehouden tot het onmogelijke. Niet iedere wereldburger kan in Nederland of in Europa worden toegelaten. Maar dat is geen reden om de grenzen categorisch te sluiten voor groepen die in acute nood verkeren, of om al te snel 'onmogelijk' te roepen. Voor mij zijn er twee relevante argumenten: wie zijn gat verbrandt, moet op de blaren zitten; wie zijn vrijheid en welzijn aan anderen te danken heeft, dient ruimhartig te zijn.

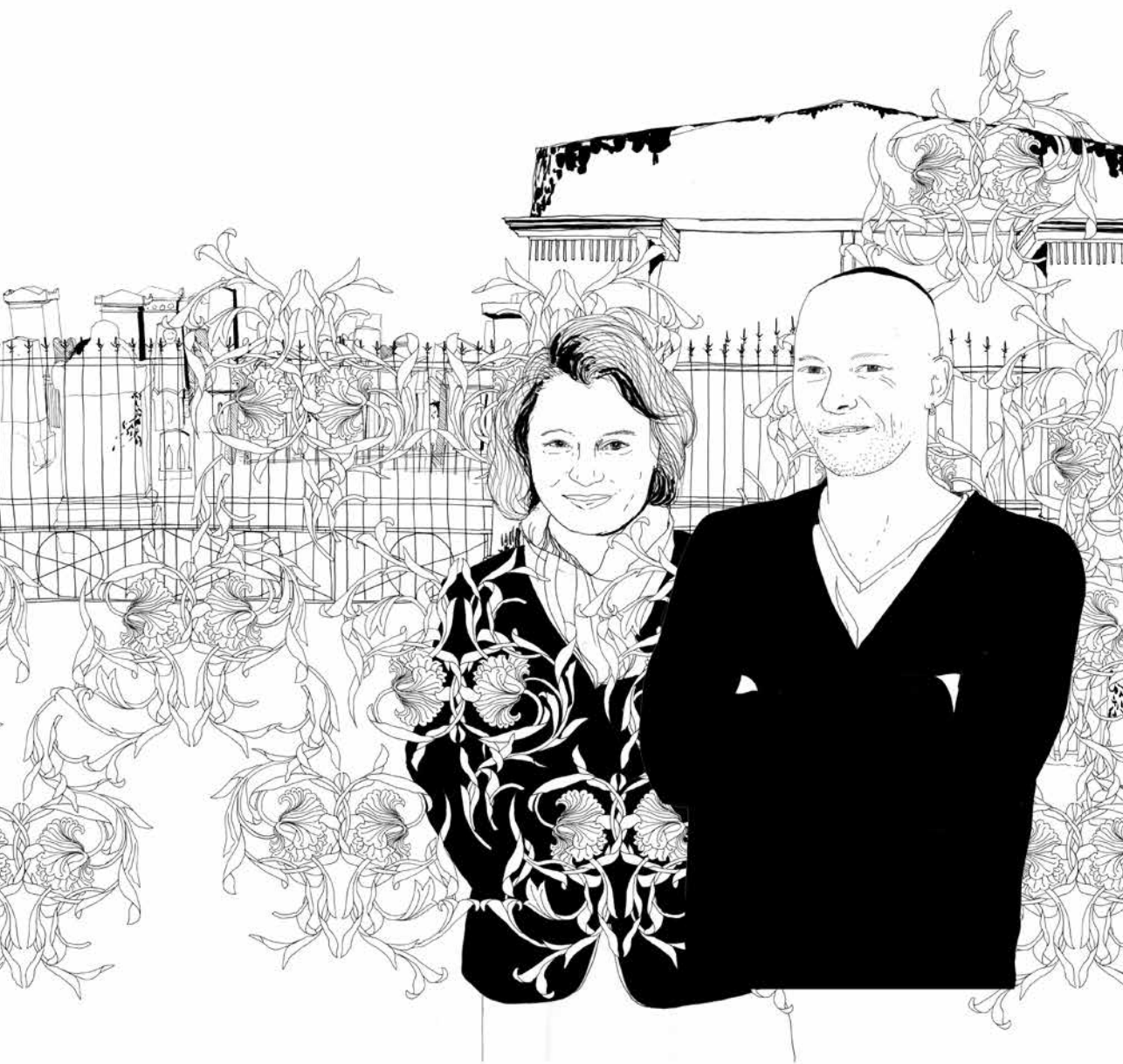
Ten eerste: de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog is wellicht niet meer zo levendig, maar die aan de Golfoorlog van 2003 wel. Een ding staat intussen wel vast: het ging hier om een onrechtvaardige oorlog. En dat was misschien niet eens het meest verschrikkelijke. De geallieerden slaagden er (met gemak) in om Saddam Hoessein en zijn regime te verwijderen. Wat verschrikkelijk was dat de geallieerden helemaal geen plan hadden over hoe nu verder: de Iraakse staat werd ontmanteld en het Iraakse leger (met mededeling van de wapens) ontslagen. En maar hopen dat vanzelf een democratische regime in Irak zou opbloeien. Niets daarvan: een vreselijke (burger)oorlog ontstond, waaruit uiteindelijk een shiitische regering kwam bovendien. Natuurlijk nam het voormalige (soennitische) leger van Hoessein daarmee geen genoegen; zo vormde zich uiteindelijk, met steun uit de regio, een nieuwe staat in wording. Het antwoord op de vraag hoe IS in zo korte tijd een zo'n groot gebied militair kan beheersen is niet zo moeilijk: de militaire macht van IS is afgeleid van die van het voormalig leger van Hoessein; en uiteraard beweegt dat leger zich niet alleen binnen de grenzen van Irak, maar ook binnen Syrië. Niet verwonderlijk, gezien het artificiële karakter van de grenzen van het Midden-Oosten (de roep om landsgrenzen anders te trekken klinkt trouwens ook binnen Europa zeer luid). Kortom, wie denkt dat de huidige stroom vluchtelingen een geïsoleerd fenomeen is, lijdt aan welbegrepen gemakzucht. De

huidige instabiliteit is mede een gevolg van de onverantwoorde militaire interventie (met steun van Nederland). En wie mede verantwoordelijk is voor het ontstaan van een probleem, is ook mede verantwoordelijk voor de oplossing.

Ten tweede: veel Nederlanders menen dat de toestand van veiligheid en welvaart waarin verreweg de meeste van hen verkeren, door henzelf tot stand gebracht is en dus verdiend. Dat geloof is tegenwoordig wijd verbreid: iedereen krijgt wat hem of haar op grond van de eigen inspanning toekomt. Maar dat is onwaar. Een van de belangrijkste determinanten van iemands levensverwachting is de plek waar zijn of haar wieg heeft gestaan. Dat geldt niet alleen voor individuen, maar ook voor naties. Nederland dankt zijn relatieve veiligheid en welvaart niet alleen aan zichzelf, maar zeker ook aan de inzet van anderen (bezoek maar eens de oorlogsbegraafplaatsen uit de Tweede Wereldoorlog) en aan zijn gelukkige ligging ('bevrijd' worden door de Russen was heel iets anders). Auteurs uit de oudheid betogen daarom dat minstens de helft van het leven van de mens en van de natie door 'Fortuna' wordt beheerst. Wie dus het fortuin heeft om in gelukkige omstandigheden te verkeren, klopt zich niet zelfgenoegzaam op de borst, maar betracht enige bescheidenheid. Wat een ander is overkomen, had evengoed mijn lot kunnen zijn. Wie meent 'recht' te hebben op wat het lot hem schenkt, lijdt aan welbegrepen zelfbedrog.

/

De Joodse bijdrage —*Marco Schreuder*

aan Wenen en Tina Walzer

Verscholen achter morsige muren ligt in het 19e arrondissement van Wenen een vergeten schat: de Währinger begraafplaats, in gebruik geweest door de Joodse gemeente van 1784 tot 1880. De graven vertellen het verhaal van de bloeiperiode van de Joodse gemeenschap in Wenen, dat vandaag overwoerd is door verhalen van oorlog en vervolging. Marco Schreuder en Tina Walzer zetten zich samen al tien jaar in voor de zichtbaarheid en toegankelijkheid van deze plek.

Tina Walzer (1969) is historica en schrijfster. Ze is gespecialiseerd in onderzoek naar Joodse begraafplaatsen in Europa. In 2001 publiceerde ze met Stephan Templ *Unser Wien Arisierung 'auf Österreichisch'* en in 2011 *Der jüdische Friedhof Währing in Wien*. Walzer is mede-uitgever van het Joodse culturele Magazine DAVID.

Marco Schreuder (1969) is sinds 2011 lid van het Oostenrijkse parlement voor de Groenen. Daarvoor was hij actief in de Weense politiek, waar hij het eerste openlijk homoseksuele gemeenteraadslid was. Hij studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Wenen en Theaterregie aan het Max Reinhardt Seminar. Verder was hij onder andere hoofdredacteur van *Bussi*, een magazine voor homo's, en woordvoerder mensenrechten en discriminatie voor de stad Wenen.

Waar komt jullie motivatie voor dit project vandaan?

MARCO SCHREUDER: "Ik was in 2006 net lid geworden van de gemeenteraad van Wenen en stond vooral bekend als homoactivist. Dat wilde ik graag verbreden. Toen ik een artikel over de begraafplaats onder ogen kreeg, was ik meteen geïnteresseerd. Ik kwam als achtjarige naar Oostenrijk, maar ben geboren in het Nederlandse Putten. En natuurlijk wist ik van de razzia in 1944, waarbij het grootste deel van de mannelijke beroepsbevolking werd afgevoerd naar concentratiekampen. Ik ben door mijn ouders als Jehovagetuige opgevoed. Ook de Jehovagetuigen werden door de nazi's vervolgd, net als de homoseksuelen. Het waarom en hoe van de dynamiek tussen daders en slachtoffers heeft me daarom altijd gefascineerd.

De Währinger begraafplaats werd in 1938 gesloten, na de aansluiting van Oostenrijk bij het nationaalsocialistische Duitsland. Er zijn in de nazitijd veel verwoestingen aangericht. Sommige graven zijn leeggehaald. De Joodse gemeente in Wenen, waarvan de oprichters op dit kerkhof liggen, werd vernietigd. Het verhaal van deze mensen moet worden verteld."

TINA WALZER: "Een deel van mijn familie is Joods. Ik wist altijd al dat ze zijn omgekomen onder de nazi's en ook hoe, maar ik wilde graag meer weten over hun leven daarvoor. De begraafplaats stamt uit de bloeitijd van het Weense jodendom. Het is voor mij belangrijk dit verleden te reconstrueren om ook een positieve identiteit te hebben. Je kunt je niet alleen met oorlog, geweld en lijden en dood identificeren. Dat is geen levensprogramma. Waarden als tolerantie, begrip, naar elkaar luisteren en elkaar accepteren zijn voor mij belangrijk. Juist de begraafplaats van Währingen is heel geschikt om deze waarden over te dragen, omdat hij uit een tijd komt waarin deze waarden actief werden gerealiseerd. Als Oostenrijkers, als burgers van Wenen en als leden van de derde generatie na de Tweede Wereldoorlog is het voor ons belangrijk dit

De ontmoeting met Joden kan ook positief zijn en heeft niet altijd te maken met schuld en verschrikking.

|

Joodse verleden in het bewustzijn terug te halen als onderdeel van de geschiedenis van dit land. Ik was erg blij toen Marco contact met me zocht, maar heb wel als voorwaarde gesteld dat de begraafplaats geen instrument van partijpolitieke belangen mocht worden.”

Hoe geven jullie dat vorm?

MARCO SCHREUDER: “Tina geeft rondleidingen op de begraafplaats en we organiseren vrijwilligersdagen waarop mensen van allerlei leeftijden en met verschillende politieke en religieuze achtergronden helpen bij het schoonmaken, opruimen en achterstallige onderhoud op de begraafplaats. De Groenen organiseren en financieren dit. We zijn duidelijk over onze betrokkenheid, maar gebruiken het werk niet voor campagnedoelinden. En over alle activiteiten is altijd overleg met de Joodse gemeente.”

Kun je iets meer vertellen over de begraafplaats?

TINA WALZER: “De begraafplaats is met zijn twee hectare en meer dan 8000 begraafplaatsen een afspiegeling van de Joodse bevolking vanaf eind achttiende tot eind negentiende eeuw. In die periode werden de ideeën van de Verlichting door de Weense Joden omarmd en gerealiseerd. Zij integreerden in de samenleving en seculariseerden. Ze hadden een beslissend aandeel in de industriële revolutie, de wereld van de kunst, de opbouw van de moderne samenleving en het tot op de dag van vandaag geldende politieke systeem. Joden en andere minderheden kregen burgerrechten. Zonder die Joodse bijdrage zouden Wenen en Oostenrijk er vandaag anders uitgezien hebben.”

MARCO SCHREUDER: “Mijn eerste associatie was merkwaardig genoeg met de oude Egyptische graven. Net zoals we het oude Egypte hebben leren kennen via hun graven, heb ik de Joodse gemeenschap van

Wenen leren kennen via deze begraafplaats. Want de dominante beelden in het Oostenrijkse bewustzijn over de Joodse geschiedenis zijn die van bergen tot op het bot vermagerde lijken in concentratiekampen. Deze beelden zijn zo overheersend dat je vergeet dat deze mensen daarvoor een bloeiend leven hadden. Paradoxaal genoeg kun je dat op deze plek goed voelen. Het is een plaats van doden, maar niet van verschrikking. Integendeel. Hier word je je pas echt bewust van de enorme schok die de jaren 1933-1938 teweeg gebracht hebben, omdat je ontdekt hoe liberaal, open en daadkrachtig de Joodse gemeenschap was. Men zette zich vol vertrouwen in voor de opbouw en modernisering van de samenleving. Hoe abrupt dat tot een einde is gekomen dringt op de begraafplaats sterker tot je door, omdat je daar niet de oorlogsgeneratie ontmoet, maar hun ouders en grootouders.”

TINA WALZER: “Voor mij is het een plaats van schoonheid en rust. Je kunt de bezoekers meegeven dat de ontmoeting met Joden ook positief kan zijn en niet altijd te maken heeft met schuld en verschrikking. Dat merk je ook de tijdens de vrijwilligersdagen, als mensen na afloop vragen wanneer ze weer terug kunnen komen. Ik weet niet wat de persoonlijke motieven zijn om te komen helpen, maar als je de gezichten ziet, die stralen iets licht en tevredens uit. Het werk doet mensen emotioneel goed. Vooral voor jongeren is het van belang de geschiedenis van de Weense Joden vanuit een positief perspectief te leren kennen. We bieden in samenwerking met scholen vooral ook jongeren uit andere religieuze gemeenschappen de gelegenheid de begraafplaats te bezoeken. Onze ervaring is dat veel islamitische jongeren veel vooroordelen hebben ten aanzien van Joden. Na een bezoek aan de begraafplaats zeggen ze: ‘dat wist ik allemaal niet, wat was het interessant, nu kan ik me iets voorstellen onder de Joodse geschiedenis van mijn stad.’

Dat vind ik van groot belang. Voor mij is het werk

met deze begraafplaats ook in grote mate een integratieproject. Er is nog altijd een drempel, een schroom om alleen al het woord 'Jood' uit te spreken. Mensen vragen mij soms of ze dat wel mogen zeggen. Ik word ook vaak gevraagd om mensen te helpen contact op te nemen met de Joodse gemeente, omdat ze bang zijn iets verkeerd te doen en niet weten hoe ze contact moeten zoeken, wie het eigenlijk zijn, die Joden."

Heeft de samenwerking met de Joodse gemeente je veranderd, Marco?

MARCO SCHREUDER: "Door de jaren heen leer je elkaar kennen en ontstaat er vertrouwen. Toen er in de Joodse gemeente een discussie over homofobie ontstond, vroegen ze mij om hulp. Ook hebben we gezamenlijk acties georganiseerd tegen antisemitisme. Bij de Groenen bestaan verschillende opvattingen over antisemitisme. Ik hoor bij de strenge fractie. Je hebt de klassiek linkse anti-imperialisten, voor wie Israël zo ongeveer het ergste van het ergste is. Zij zeggen: de Palestijnen worden onderdrukt en die moeten we redden. Er is ook een anti-Duitse groep die pro-Israël is en zegt: wat de Palestijnen doen is ook antisemitisme en daar moet je tegen optreden. Traditioneel is de pro-Israël groep eerder bij de Groenen en de pro-Palestijnen zijn eerder bij de sociaaldemocraten. Maar ook binnen de Groenen is het lastig. Daarom worden sommige bijeenkomsten tegen antisemitisme wel door mij als individueel parlamentslid gesteund, maar niet door de partij.

Wat betreft Israël vind ik niet dat alle kritiek op de staat Israël antisemitisme is, maar als het eenzijdig wordt... Zo werd in het parlement een resolutie ingediend die veroordeelde dat de staat Israël mensen zonder vorm van proces vasthoudt en zonder gerechtelijk bevel arresteert. De kritiek daarop vind ik terecht. Toch heb ik me niet achter de resolutie kunnen stellen omdat de Palestijnen precies hetzelfde doen, net als

veel andere landen overigens. Het is dus een eenzijdig voorstel, dat bewust tegen Israël gericht is en dat ik daarom in een antisemitische context plaats. Door het intensieve en langdurige contact met de Joodse gemeente zijn de opvattingen, die ik al had, wel sterker geworden."

Is je opvatting over religie ook veranderd? Want met een achtergrond als Jehovagetuige ontmoet je in het jodendom wel een heel andere vorm van religie.

MARCO SCHREUDER: "Natuurlijk is het anders, maar elke levensbeschouwing is anders. Ik ben voor een pragmatische houding: in deze stad leven mensen met veel verschillende levensbeschouwingen. Van mij mogen ze allemaal trouwen met wie ze willen en leven hoe ze willen, zolang ze de vrijheid van anderen niet inperken. Of je nu een rozenkrans, een hoofddoek, een tulband of een keppeltje wilt dragen, of dat je zoals ikzelf met een regenboogvlag wilt zwaaien: je mag laten zien waar je bij hoort en waar je in gelooft. Sterker: ik vind het belangrijk dat de diversiteit zichtbaar is: er ontstaan veel problemen door het weren van religie uit het openbare leven. Kijk, de grens ligt voor mij waar er sprake is van indoctrinatie, waar leraren bijvoorbeeld, anderen willen overtuigen, dat gaat natuurlijk niet. Een kind kan zijn leraar namelijk niet uitzoeken, dat maakt het anders dan een publiek debat tussen gelijken waarin je elkaar kunt overtuigen. Maar ik heb helemaal geen probleem met politieagenten met een hoofddoek, bijvoorbeeld.

Wat betreft het onderwijs ben ik een voorstander van het afschaffen van het traditionele godsdienstonderwijs, waarbij elk kind les krijgt van een leraar uit de eigen confessie. Daarvoor in de plaats zouden lessen ethiek moeten komen voor alle kinderen, religieus én seculier. In die lessen kunnen rabbijnen, imams en predikanten e.a. over hun geloof komen vertellen. Want ik vind het belangrijk dat islamitische kinderen

|
*Mijn moeder moest leren met een
homoseksuele zoon om te gaan en ik moest
leren een Jehovagetuige als moeder te hebben.*

de dominee ook leren kennen, Joodse kinderen de imam en atheïstische kinderen een boeddhist. Alle levensbeschouwingen zouden aan de orde moeten komen.

Zichtbaarheid is wat mij betreft de sleutel tot emancipatie. Kijk maar naar het succes van de homobeweging. Wie had tien jaar geleden gedacht dat het homohuwelijk nu overal in Amerika legaal zou zijn. Zelfs in Oostenrijk is nu zeventig procent voor het homohuwelijk. En wat was de strategie? Zichtbaar zijn, zichtbaar zijn, zichtbaar zijn."

Hoe kijk je aan tegen de spanning tussen homoseksualiteit en conservatieve religie? Veel homo's willen niets meer met religie te maken hebben.

"Ik ben zelf om die reden ook uitgetreden bij de Jehovagetuigen, dus ik begrijp het wel. Maar ik vertel het verhaal liever andersom. Mijn moeder is niet uit haar kerk gestapt. Zij moest dus leren met een homoseksuele zoon om te gaan en ik moest leren een Jehovagetuige als moeder te hebben. Ik had met haar kunnen breken, maar dat is toch geen fijne gedachte. Uiteindelijk moet je elkaar tegemoet komen, tegen elkaar zeggen: *lets agree to disagree*. Dan kun je elkaar de hand geven en samen gaan wandelen of naar de opera."

Zolang er geen sprake is van geweld lukt dat misschien wel op deze manier.

MARCO SCHREUDER: "Natuurlijk komt altijd de vraag, ook in een liberale staat: waar is de grens? Wat mij betreft moet de staat terughoudend zijn om in families in te grijpen en te bepalen welke waarden ouders aan hun kinderen mee mogen geven en welke niet. De staat moet wel hulp bieden aan jongeren die een conflict met hun orthodoxe of fundamentalistische familie hebben omdat ze als homo uit de kast zijn gekomen, bijvoorbeeld door het ondersteunen en

bevorderen van hulporganisaties op dit terrein. Maar de grens is diffuus. Veel hangt af van hoe een debat wordt gevoerd. In het debat over besnijdenis is mij bijvoorbeeld opgevallen dat het vooral witte, onbesneden mannen met een christelijke achtergrond waren die zich inzetten voor het verbod op besnijdenis. Ik hoorde geen Joodse en islamitische mannen die zelf zeiden: wij willen dit niet meer, wij zijn de slachtoffers.

Ik heb orthodoxe Joden gevraagd: wat doe je als je dochter lesbisch is of je zoon homo? Dat zijn soms moeilijke gesprekken, maar die moeten we wel voeren. Maar ik ben echt heel erg tegen dwang. Dat leidt tot een soort burgeroorlog en daar heeft niemand iets aan."

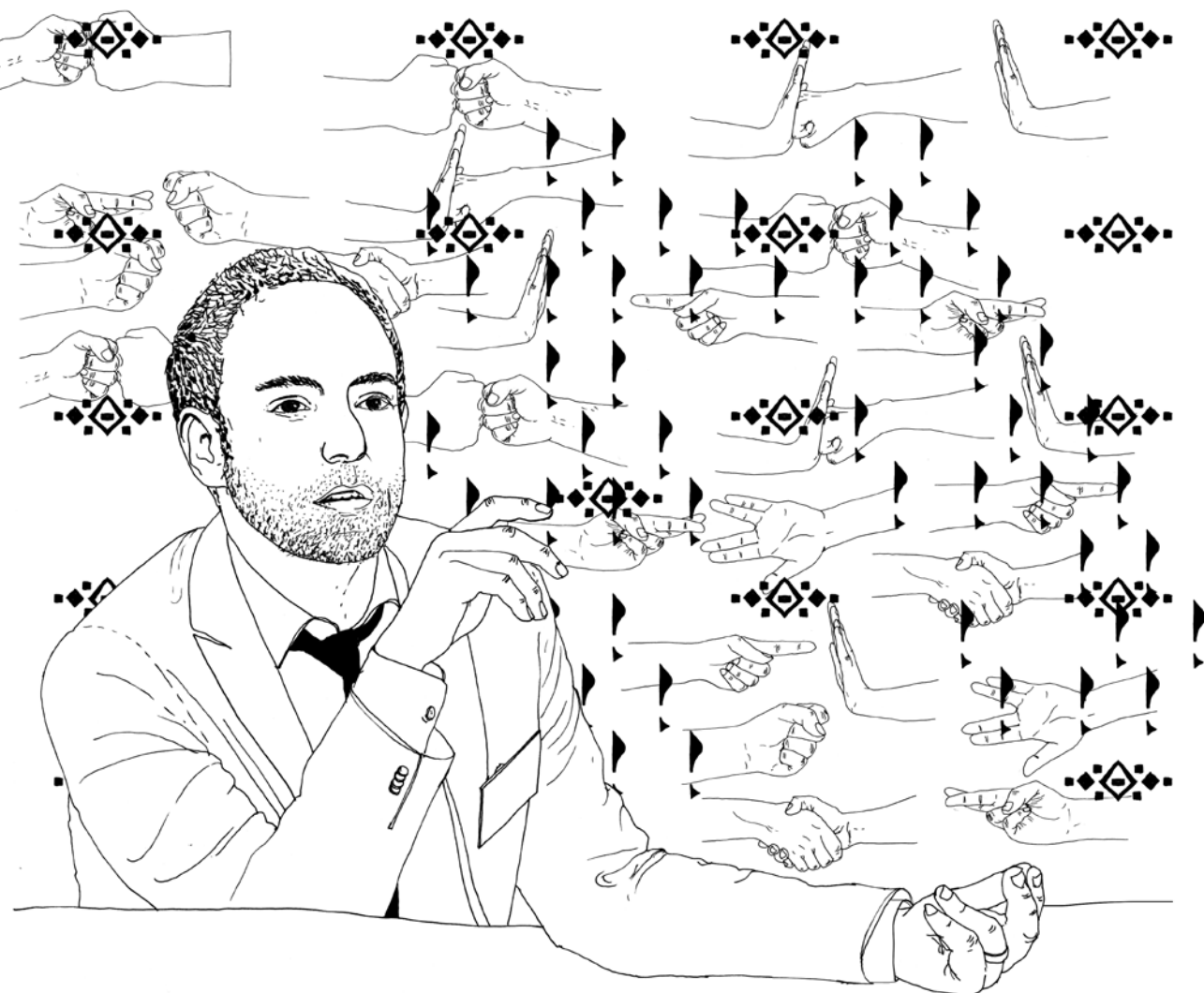
TINA WALZER: "Dwang leidt altijd tot verzet. Als je twee grondrechten tegen elkaar uitspeelt, zet je alles en iedereen vast en los je niets op. Ik zie godsdiensten wel degelijk als belangrijke pijlers van de samenleving. Of je nu als volwassene ergens bij wilt aansluiten of niet, religie is een wezenlijke culturele erfenis en een onmisbare bouwsteen voor integratie in de samenleving. Iedereen zou de basiswaarden van de grote religies moeten kennen en moeten weten welke geschiedenis daarbij hoort. Dat is de enige manier om fundamentalisme en vooroordelen tegen te gaan. Dat is ook precies wat we proberen op de Währinger begraafplaats: kennis bijbrengen, bewustwording op gang brengen, ontmoeting organiseren en het aanknopen van persoonlijke relaties bevorderen. Want ik geloof dat de verwerking van het verleden alleen via het emotionele niveau verloopt.

Het zou mooi zijn als de politiek dat zou ondersteunen en faciliteren. Maar op dit moment zijn de Groenen de enigen die dat in Wenen doen."

\

Sergey Lagodinsky

— de christelijke opvatting van religie overheerst

Sergey Lagodinsky (1975) is leider van de afdeling EU/ Noord-Amerika bij de Heinrich Böll Stichting, het wetenschappelijk bureau van Bündnis 90/ Die Grünen. Hij studeerde rechten aan de Universiteit

Göttingen, bestuurskunde aan Harvard University en hij promoveerde aan de Humboldt Universiteit in Berlijn. Sinds 2008 is hij lid van het dagelijks bestuur van de Joodse Gemeente van Berlijn. Hij

laat regelmatig van zich horen in de Duitse media en is commentator voor de BBC World Service. In 1998 kreeg Lagodinsky de Theodor-Fontane-Prijs voor zijn inzet voor Duits-Joodse verzoening.

Als seculiere Jood uit Rusland heeft Lagodinsky een lastige positie in Duitsland. Hij pleit voor een pluralistisch jodendom én voor meer openheid voor minderheden in het publieke debat. Tegelijkertijd is hij zich bewust van de spanningen tussen minderheden onderling, zoals tussen Joden, Russen en immigranten uit islamitische regio's. Als gevolg hiervan houdt de vraag naar identiteit en haar publieke betekenis hem permanent bezig.

*Wat is je eigen levens-
beschouwelijke of religieuze
achtergrond?*

Ik ben in een Joodse familie in Rusland opgegroeid. Zoals de meeste Joden in de Sovjet-Unie voor 1990 koesterden we onze Joodse identiteit, maar waren we niet religieus actief. We hadden nog enkele religieuze voorwerpen in huis van mijn overgrootvader, de laatste in de familie die nog elke dag bad, naar de synagoge ging en ervan overtuigd was dat zijn geloof hem had behouden tijdens de Eerste Wereldoorlog en de zevenjarige krijgsgevangenschap als Russische soldaat in Oostenrijk. Mijn grootvader werd communist; hij verwierp het geloof en sindsdien bestaat de religieuze identiteit niet meer in onze familie.

Hoe zou je je Joodse identiteit omschrijven?

Identiteit is altijd lastig te definiëren, omdat het uit zoveel verschillende factoren bestaat. Het is een verzameling van ervaringen uit je opvoeding en socialisering. Voor mijzelf betekent Joodszijn dat ik deel uitmaak van een gemeenschap, het is een gevoel van solidariteit. Thuis werden de familiegeschiedenissen verteld. Die gingen over vervolging, maar ook over de trots dat de familie desondanks veel had bereikt.

In Rusland werd het Joodszijn ook van buitenaf opgelegd. Er stond Jood in onze paspoorten, zoals er bij anderen Rus, Tartaar of Oekraïner stond. Joodszijn werd gezien als een etnische afkomst, overigens ook binnen de Joodse gemeenschap.

Discriminatie en afzondering waren de normale situatie. Het was daarvoor voor ons altijd al duidelijk: wij zijn anders. Mij werd altijd gezegd dat ik op school beter moest zijn dan de anderen. Iedereen wist dat er universiteiten waren waar je als Jood sowieso niet op kwam en andere universiteiten waar je alleen op kwam als je twee keer zo goed was als de anderen.

Toen ik op mijn zestiende voor een uitwisseling naar New York ging, was het een grote schok te ontdekken hoe vanzelfsprekend het daar was om Joods te zijn, ook seculier Joods. In het kleine stadje in Rusland waar ik vandaan kom vormde de Joodse gemeenschap een kleine minderheid. In New York kwam ik in een zeer pluralistische gemeenschap terecht met veel Joden van overal vandaan. Een van die families heeft voor mij een bar mitswa georganiseerd, American style. Ze vonden het belangrijk dat ik dat meemaakte, heel erg aardig. In religieuze zin betekende dat niet zoveel voor me, maar het maakte grote indruk op me dat je je Joodszijn ook kan vieren. Die ervaring heeft me gevormd.

*Wat gebeurde er na de
ineenstorting van de Sovjet-Unie
in 1990?*

Door het uiteenvallen van de staatsorganen zag je dat de discriminatie door de overheid als het ware democratiseerde. Het antisemitisme kwam op straat terecht. Er ontstonden antisemitische partijen, antisemitische kranten en brochures waarin werd opgeroepen tot pogroms. Het antisemitisme was altijd op de

De aanname dat het jodendom zoiets is als het christendom met een davidsster komt voort uit een decennialang gebrek aan alledaagse omgang met het jodendom.

/

achtergrond aanwezig; het werd onberekenbaarder dan toen het nog in staatshanden was.

Heb je daar zelf ervaring mee?

Nou ja, er waren natuurlijk de normale beledigingen enzovoort. Ik herinner me één echt angstig moment, toen ik in 1993 met mijn vader naar Moskou was gekomen om onze visa voor Duitsland op te halen. Juist op dat moment ontladde de politieke crisis zich. President Boris Jeltsin stond recht tegenover het parlement onder aanvoering van Aleksandr Roetskoj. Er werd geschoten en er liepen allerlei ook antisemitische bendes door de stad. Toen dachten we allebei op een gegeven moment: dit was het dan. We vreesden voor ons leven. Met één blik in ons paspoort kon je zien dat wij op het punt stonden het land te verlaten. We moesten zorgen dat we onzichtbaar werden, want het was levensgevaarlijk als iemand onze papieren zou controleren.

Was het antisemitisme een reden voor jullie om te emigreren?

Zo'n besluit heeft altijd meerdere achtergronden. Het gebrek aan perspectief in Rusland speelde een rol, de onzekerheid over de toekomst. Veel vrienden en familie emigreerden; dat heeft altijd een aanzuigende werking, want je krijgt het gevoel dat je alleen achterblijft. Maar het antisemitisme was zeker een van de belangrijkste beweegredenen.

Waarom Duitsland?

We hadden niet zoveel alterna-

tieven. Het was Israël of Duitsland. We besloten niet naar Israël te gaan omdat we... Europeanen zijn. Daarbij speelde misschien ook een zekere mate van oriëntalisme in de zin van Edward Saïd een rol, een soort van minachting ten opzichte van het Oosten. Toen we de mogelijkheid kregen naar Duitsland te gaan was het voor ons duidelijk. We waren ons natuurlijk bewust van de geschiedenis van de Holocaust, maar dat was geen reden niet te gaan.

Wel heb ik gemerkt dat Joods zijn in Duitsland altijd ook een maatschappelijke functie met zich meebrengt. Niet-Joodse Duitsers projecteren hun complexen en voorstellingen – ook valse – over Joden op jou. Zo gaan mensen gaan er meestal vanuit dat ik bid en naar de synagoge ga. Als blijkt dat dat niet het geval is, dan zeggen ze: maar dan ben je toch geen Jood? De aanname dat het jodendom zoiets is als het christendom met een davidsster komt voort uit een decennialang gebrek aan alledaagse omgang met het jodendom. Er bestaat een geconstrueerd beeld. Het is een hele kunst daarmee om te gaan. Veel mensen zijn verontwaardigd over de beelden die op ze worden geplakt en waarin ze zich niet herkennen. Ik denk dat ik er door mijn ervaringen met discriminatie in mijn jeugd ontspannener mee om kan gaan. Ik zie het liever als nieuwsgierigheid, als een ontdekkingsreis voor de meerderheid. Zulke gesprekken zijn vermoeiend, want je moet mensen eerst teleurstellen: hun beeld klopt niet. Maar ze zijn ook interessant en spannend.

Je geeft die maatschappelijke rol onder andere vorm door je lidmaatschap van de Joodse Gemeente in Berlijn. Kun je daar iets meer over vertellen?

Door de omvangrijke immigratie van Joden uit Rusland, of eigenlijk vooral uit de Oekraïne, is de Joodse gemeenschap in Duitsland sterk gerussificeerd. 95 Procent van de Joden in Duitsland zijn afkomstig uit de Sovjet-Unie en kwamen in de afgelopen 25 jaar naar Duitsland. De Joden die hier voor 1989 woonden waren vooral zogenaamde 'displaced persons', afkomstig uit de concentratiekampen en veelal van Poolse afkomst. Duitse Joden waren er niet meer. Toen er steeds meer seculiere Russische Joden kwamen was het ook de eerste impuls van deze groep om te zeggen: jullie zijn geen echte Joden. Ik heb me daar publiekelijk zeer tegen verzet: als je moeder Joods is, ben je Joods, dat is nog altijd de officiële maatstaf. Wij wilden erkenning voor onze andere, niet religieuze, manier van Joods zijn. De Russische immigratie bracht zo de eerste aanzet naar pluralisering van de Joodse gemeenschap in Duitsland. Nu zijn er in de Joodse Gemeente orthodoxen, liberalen en andere stromingen. Het Joodszijn wordt niet meer gereduceerd tot het religieuze aspect. Sommige bezoeken de synagoge, anderen richten zich op de culturele activiteiten of maken gebruik van de scholen en kleuterscholen die onder de Joodse Gemeente vallen. Veel ouderen die slecht Duits spreken hebben hun eigen Russische clubs. Dat geeft ze houvast in deze

samenleving, waarin ze zich vaak verloren voelen. Ik vind dat je daar ruimte voor moet scheppen, want je kunt mensen vanaf een bepaalde leeftijd niet meer zeggen dat ze zich moeten aanpassen en hun identiteit moeten opgeven. Ik vraag de gevestigde groep om empathie en ruimhartigheid, en tegen de Russen zeg ik juist: jullie zijn nu de meerderheid; jullie moeten de tolerantie en openheid tonen tegenover de andere groepen. Je hebt wederzijds begrip nodig en daarom is het zo belangrijk dat we ons bewust zijn dat de Joodse identiteit ons bindt. Ook de seculiere Joden erkennen dat het uiteindelijk de Joodse religie is die ons bij elkaar houdt. Maar dat fundament is open voor interpretatie.

Is de religieuze praxis niet altijd cruciaal geweest voor het voortbestaan van het jodendom?

Ja, dat wordt nu een grote vraag. We moeten de bestaande pluraliteit van het jodendom accepteren. Maar het behoud van het jodendom – zonder te spreken over het stempel van buitenaf – over meerdere generaties is natuurlijk sterk verbonden met opvoeding en vorming. Joodse vorming, ook religieuze, is de alfa en omega.

Door de acceptatie van verschillende ook niet-religieuze identiteiten te verbinden met een aantrekkelijk leer-aanbod voor de jongere generatie kun je denk ik voor een intergenerationele identiteit zorgen.

In hoeverre beïnvloedt je Joodse identiteit je politieke visies?

De ervaringen als minderheid,

zowel als immigrant als ook als Jood, maken dat ik naar veel dingen anders kijk. Als Joods en politiek denkend mens pas je op de een of andere manier niet in de sjablonen van het progressieve of conservatieve denken. Je voelt je voortdurend ongemakkelijk. Je voelt druk van verschillende kanten. Enerzijds ben je tegen racisme en antisemitisme, anderzijds ben je zelf het object van racisme van andere minderheden, zoals islamitische minderheden en Russische immigranten in Duitsland. Aan de ene kant ben je tegen dwang door de meerderheid, anderzijds wordt je door minderheden niet geaccepteerd. Ook is er op grond van de geschiedenis een gecompliceerde verhouding met de christelijke dominantie in de cultuur. Als het bijvoorbeeld gaat om de politiek ten opzichte van Israël is het erg lastig. Ik sta kritisch tegenover veel wat er in Israël gebeurt, dat zorgt binnen de Joodse gemeenschap voor debat. In de samenleving als geheel moet je omgaan met allerlei projecties en verwachtingen. Ik merk dat argumenten vaak niet werkelijk worden gehoord en gewogen, maar je Joodszijn wel wordt gebruikt. Eigenlijk zit je steeds overal tussen. Je komt terecht in een zeer merkwaardige wirwar van verschillende loyaliteiten, overtuigingen, projecties en complexen. Dat maakt het heel moeilijk een klassieke groene politicus te zijn, die voor een onvoorwaardelijke multiculturaliteit staat en elke vorm van conservatisme of het denken in termen van gemeenschap op militante wijze verwerpt.

Laten we een voorbeeld nemen. Er is vanuit de samenleving kritiek geweest op de besnijdenis. Hoe gingen de Groenen daarmee om?

Het debat bij de Groenen weerspiegelde het debat in de samenleving. De tegenstanders van besnijdenis beriepen zich op individuele rechten en de bescherming van kinderen. Ze beschouwden de besnijdenis als een ongerechtvaardigde, want onomkeerbare ingreep in de lichamelijke integriteit. Ik kan dat als jurist begrijpen: ik zie die spanning met andere grondrechten. De vraag is: hoe ga je ermee om? Wat mij betreft moet het antwoord niet worden gezocht in het individuele recht op godsdienstvrijheid, maar veel meer in het recht van ouders om hun kinderen naar eigen goeddunken op te voeden (art. 6 van de Duitse grondwet). Dat botst dus met de groene gedachte van de onvoorwaardelijke geatomiseerde zelfbeschikking vanaf de geboorte. Maar die bestaat niet: we worden gemerkt door onze ouders en daar moeten we mee leven, of je nu Joods bent of niet. Dat moet iedereen met zichzelf en zijn ouders uitvechten.

Ook daarom vind ik dat het besnijdenisdebat in de religieuze gemeenschappen thuis hoort. Helaas heeft de manier waarop het publieke debat is verlopen een interne discussie onmogelijk gemaakt. Door het verwijt – op ultimatieve en beschuldigende toon geuit – dat deze fundamentele religieuze praktijk een misdrijf is, werden twee grote religieuze gemeenschappen gecriminaliseerd.

Als Joods en politiek denkend mens pas je niet in de sjablonen van het progressieve of conservatieve denken. Je voelt je voortdurend ongemakkelijk.

/

In zo'n atmosfeer kun je geen moeilijke vragen opwerpen zonder de verdenking op je te laden dat je partij kiest voor de groep die jouw geloofsgemeenschap criminaliseert.

Daarnaast gaat het in dit debat ook om de acceptatie van een plurale samenleving en om de relatie tussen minderheden en meerderheid. Veel argumenten waren christelijk, al waren degene die ze gebruikten zich daarvan ongetwijfeld niet bewust. Seculiere gesprekspartners zeiden: 'waarom hebben Joden de besnijdenis nodig? Ze kunnen toch in plaats daarvan een formule of belijdenis uitspreken?' Of: 'religie is toch geen "lichamelijke verminking", maar een innerlijke overtuiging? Geloof bevindt zich toch in je hart?' De gedachte van de besnijdenis van het hart komt regelrecht bij Paulus vandaan. (Romeinen 2:29) Daarmee wordt de kern van wat religie is gereduceerd tot datgene wat christenen, of mensen die christelijk zijn van afkomst, onder religie verstaan.

Hoe zou jij religie definiëren?

In het jodendom is religie vooral verbonden met handelingen. Daarom wordt het jodendom ook de religie van de wet genoemd. Je beoefent deze religie door wat je doet, veel meer dan door wat je gelooft. Als je al iets in je hart draagt, dan is dat de Thora, de vijf boeken van Mozes die de Joodse leefregels bevatten. Maar het is nog beter de Thora zichtbaar op je arm te dragen. Het jodendom is een gedragsreligie, geen geloofsreligie. En dat hebben veel mensen

niet begrepen, sterker nog, dat hebben ze als on-religieus en fout afgeschilderd. Daarmee hebben ze onbewust het religiebegrip verchristelijkt en doen ze dus geen recht aan pluraliteit, tolerantie en is er geen ruimte voor anderen, voor minderheden.

Verwacht je in de toekomst meer botsingen als het gaat om de spanning tussen grondrechten?

Democratie leeft van deze spanningen, ze horen erbij. Ik denk wel dat ze zullen toenemen door de immigratie van moslims. De islam zal de relatie tussen religie en staat voortdurend op de agenda houden. Daardoor wordt zichtbaar dat die aan herziening toe is, bijvoorbeeld de relatie tussen de Duitse overheid en geloofsgemeenschappen en de organisatie van de kerkbelasting. Maar een systeem dat grotendeels functioneert moeten we niet geheel afschaffen. Ik zie in Duitsland geen laïcistische staat. In plaats van de 'privileges' voor religies af te schaffen, kun je ze beter uitbreiden naar anderen die zich voor de samenleving inzetten.

Zie je een rol voor de Groenen in debatten rondom de plaats van religie in de samenleving?

Die zie ik zeker. De Groenen bieden een model hoe je met verschillen kunt omgaan. Tegelijk heeft het seculier liberaal-democratische discours bij de Groenen het overwicht, net als in de rest van de samenleving. Het valt bijvoorbeeld op dat christelijke denkwijzen minder legitimiteit hebben in de partij, die worden niet als deel van de groene ideologie gezien.

Het lijkt me belangrijk dat meer mensen met een migratieachtergrond en leden van minderheden in de partij komen. Met hun bijzondere en dwarse positie en denkwijzen kunnen de Groenen hun voordeel doen, denk ik. Daarbij horen ook religieuze mensen. Er zijn bij de Groenen nog teveel taboes op dit gebied. Als het gaat om vluchtelingen bijvoorbeeld, wordt gezegd: iedereen is welkom, punt. Ik zou zeggen: iedereen is welkom, komma. Want vervolgens moeten al die mensen met elkaar leren samenleven. Dit gesprek is belangrijk voor minderheden, voor wie heel andere vragen tellen dan voor de meerderheid. Dat geldt zeker voor de Joodse minderheid, want die is kwetsbaar. De partij moet leren verdragen dat vragen van minderheden ook worden gesteld.

\

Noël Mamère

– Maak geen oude de

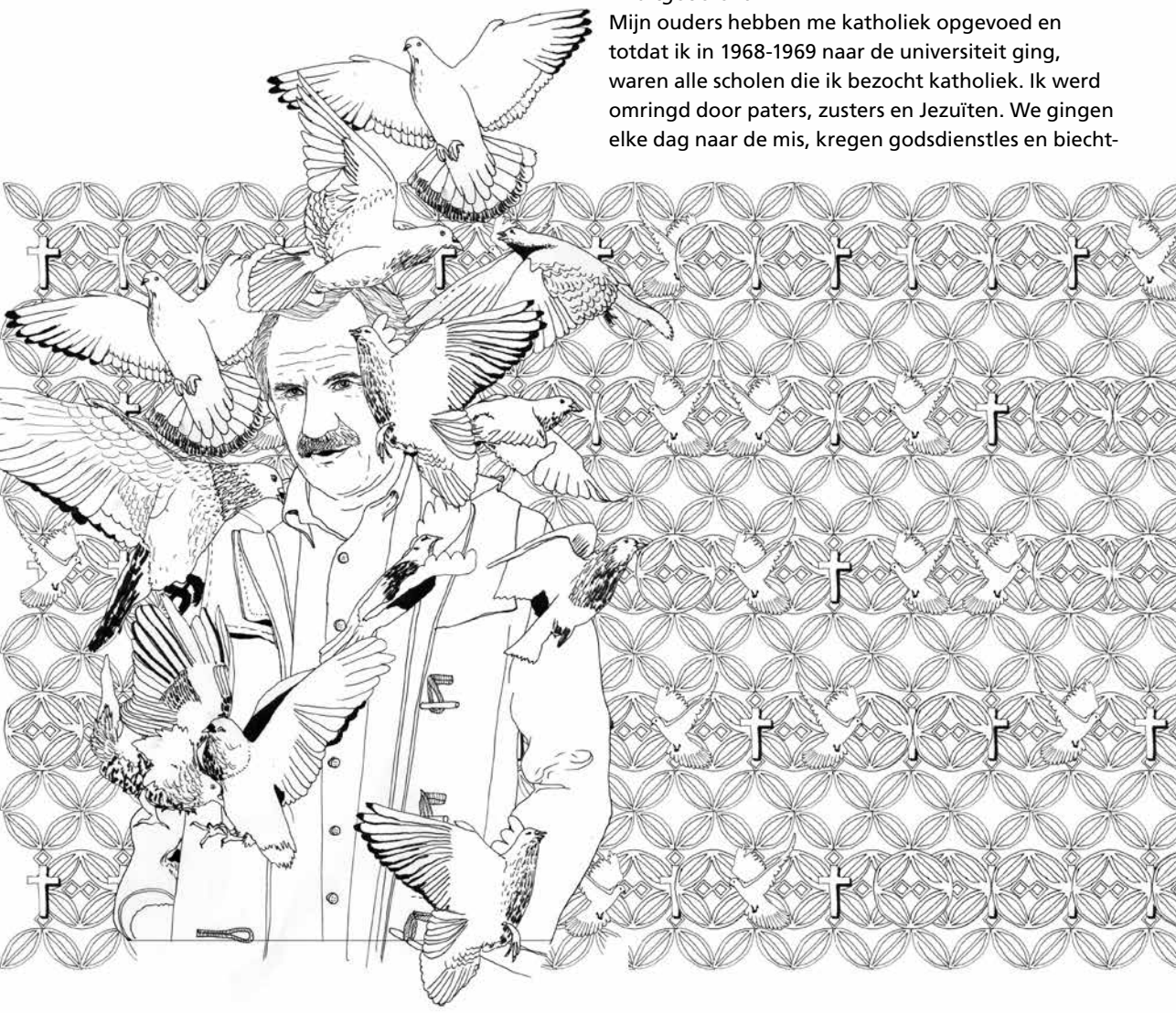
Van misdienaar tot strikt seculiere groene activist: voor Noël Mamère gaan geloof en politiek niet samen. Cruciaal voor zijn ontwikkeling was de ontmoeting met de protestantse theoloog en filosoof Jacques Ellul, die hem de cultuur van de twijfel leerde.

Als je op 25 december bent geboren en Noël (kerst) heet, heb je dan niet bij voorbaat een bijzondere relatie tot religie?

Mijn geboortedatum is natuurlijk deels toeval, maar uit de combinatie met mijn naam mag wel worden opgemaakt dat mijn ouders gelovig waren. Ik ben in een overtuigd rooms-katholiek milieu geboren en een groot deel van mijn familie is nog steeds met grote toewijding katholiek. Dat geldt niet voor mijzelf.

Welke invloed heeft het katholicisme op je uitgeoefend?

Mijn ouders hebben me katholiek opgevoed en totdat ik in 1968-1969 naar de universiteit ging, waren alle scholen die ik bezocht katholiek. Ik werd omringd door paters, zusters en Jezuïten. We gingen elke dag naar de mis, kregen godsdienstles en biecht-

monen wakker

ten. En natuurlijk ben ik gedoopt en heb ik eerste en tweede communie en belijdenis gedaan. Tot mijn achttiende was ik zeer gelovig en vroom. Als misdienaar heb ik het hele programma doorlopen dat we in Frans katholiek jargon de bloempot, 'pot de fleur', noemen; van jongetje met koorhemd tot aan ceremoniemeester van de rituelen aan het altaar. Dat was zeer belangrijk voor me. De wereld bestond enkel uit dit universum, vormgegeven door mijn ouders en de school.

De eerste twijfel ontstond toen ik naar een kostschool 150 kilometer verderop ging. De school stond als zeer streng en religieus bekend. Er heerste een ijzeren discipline; we mochten niet naar buiten zonder begeleider. Toen ik daarna in Bordeaux naar de universiteit ging, ontdekte ik een compleet andere wereld. Er bleken nog andere godsdiensten met een boek te bestaan, die ook iets waardevols konden bijdragen. Ik ontdekte dat je heel goed zonder religie kon leven en humanistische waarden kon koesteren; dat er atheïstische en agnostische filosofen en denkers waren, waarvan je veel kon leren. Ik realiseerde me dat ik tot dan toe in een gesloten wereld had geleefd, al heb ik veel respect voor mijn ouders en de waarden die ze mij bijbrachten, en houd ik veel van hen.

In Bordeaux ben ik zeer beïnvloed door twee mannen: de filosoof en protestantse theoloog Jacques Ellul, bij wie ik college volgde over de geschiedenis van de politieke ideeën en over techniek, en zijn naaste medewerker, de agnost Bernard Charbonneau. Via hen ben ik hals over kop de groene beweging van de jaren zeventig ingedoken. Ik wist niets van de ecologische ideeën; in het katholicisme bestaat een dergelijke zelfkritische en beschouwende denkwijze niet. Zij leerden mij de cultuur van de twijfel. Maar het katholicisme heeft sporen nagelaten in mijn leven en die zullen er altijd blijven.

Wat is jouw eigen definitie van religie?

Religie: is het een kruis dat men draagt uit vrees voor God of een hulpstuk om onze eindigheid te accepteren? Ik zie gelovigen niet als zwakkelingen, maar ik denk dat het geloof niet de beste manier is om tegen onze gevoelens van eindigheid te strijden. Iemand die in het geloof is grootgebracht moet zich losmaken uit deze wijze van denken en aanvaarden dat we alleen via menselijk handelen onze *condition humaine* op ons kunnen nemen. Ik heb die moeite genomen.

Het groene denken, of op zijn Frans, het ecologisme, heeft verschillende bronnen: materiele en spirituele. Wordt het politieke ecologisme beïnvloed door de aanwezigheid van religie in het publieke debat?

Het ecologisme komt voort uit verschillende bewegingen die zich vaak door religie lieten inspireren. Bijvoorbeeld de transcendentalistische beweging van Ralph Waldo Emerson uit het Amerika van de negentiende eeuw. Hij geloofde in een bepaalde harmonie tussen mens en natuur. Dat was direct geïnspireerd door het protestantisme.

Ellul, notabene zelf theoloog, hoort bij de ecologische denkers die religie en ecologie nooit met elkaar hebben vermengd en die de geschiedenis van de relatie van de mens met de natuur niet als een liefdesverhaal beschouwen, maar als een strijd. Ik volg deze visie van de Franse school.

In tegenstelling tot wat sommige ecologische activisten willen doen geloven, is de natuur niet gastvrij, maar de vijand van de mens. Die heeft de natuur vanaf het eerste begin proberen te beheersen. Het huidige probleem is niet het beheersen van de natuur, maar het beheersen van de beheersing.

Die beheersing heeft een religieus karakter. De Duitse denker Günther Anders spreekt in dit verband van de 'schaamte van Prometheus'. De mens denkt dat hij God is, denkt God te naderen, maar het zal

Noël Mamère (1948) is sinds 1989 burgemeester van de stad Bègles en vanaf 1997 afgevaardigde voor de groene partij in het Franse parlement. In 2002 was hij de kandidaat voor de Fran-

se groene partij in de presidentsverkiezingen. Voor hij de politiek inging, was Mamère journalist. Als presentator van het tv-journaal op Antenne 2 verwierf hij in de jaren tachtig bekend-

heid bij het grote publiek. Hij heeft ruim tien publicaties op zijn naam staan. Zijn laatste boek is *Changeons le système, pas le climat*, Flammarion, 2015.

Ik wantrouw benaderingen die het seculiere en religieuze met elkaar vermengen.

\

hem nooit lukken, want volgens mij is er geen God. Het ecologisme is zonder twijfel een van de stromingen die het meeste door religie is beïnvloed. Maar niet de enige. Dat geldt ook voor het marxisme, de religie van de vooruitgang. Het marxisme is een mesianistisch project voor een wereld waarin iedereen gelijk is en waarin geen oorlog meer wordt gevoerd. Je zou het ecologisme en het communisme kunnen zien als twee varianten van politiek gedachtegoed dat door religie is beïnvloed. Moderne ecologische bewegingen, zoals die in Latijns-Amerika, kennen die invloed ook. De ecologie van de bevrijding is beïnvloed door de bevrijdingstheologie van Leonardo Boff.

Ik wantrouw benaderingen die het seculiere en religieuze met elkaar vermengen: het spirituele en het politieke domein moeten niet worden vermengd. Ik verzet mij tegen alles wat godsdienst als een redmiddel ziet in de politieke strijd. Op dit punt verschil ik van mening met de schrijver en ecologist Nicolas Hulot. Hij heeft religieuze leiders opgeroepen om samen met politici op te trekken tegen klimaatverandering. Het is prima dat religieuze leiders zich interesseren voor het overleven van de mens in tijden van de opwarming van de aarde, maar we moeten als politiek het heil niet in de religie zoeken. Als we willen dat de mens op deze planeet onder fatsoenlijke omstandigheden kan voortbestaan, dan is dat een strijd van mensen. We hoeven daarvoor niet te geloven in een godsdienst, maar veel meer in solidariteit. Sommige godsdiensten preken dat ook, maar niet altijd. En overigens is de slogan van de ecologisten: we hebben maar één wereld.

Natuurlijk zijn er wel momenten van overeenkomst. Wanneer priesters de deuren van hun kerk openzetten voor mensen zonder papieren, dan is er een overlap tussen hun strijd en die van mensenrechtenactivisten. Maar dat betekent nog niet dat we de godsdienst bij onze strijd moeten betrekken. Ik heb er geen bezwaar tegen als sommige godsdiensten die strijd rechtvaardig vinden en zich bij ons voegen, maar tegelijkertijd moet er een duidelijke scheiding zijn tussen het spirituele en de menselijke activiteit, het seculiere. De godsdiensten hebben zoveel kwaad aangericht, we moeten geen oude demonen wakker maken.

Volgens Jacques Ellul heeft er een verschuiving plaatsgevonden in het heilige van de religies naar de technologie. Probeert het ecologisme de technologie niet te desacraliseren?

Dat klopt. Maar als je zijn boek *La technique ou l'enjeu du siècle* (1954) leest, zie je dat hij technologie niet direct als een substituut voor religie ziet. Hij spreekt in bredere zin over de religie van de vooruitgang, net als bijvoorbeeld Huxley. Volgens Ellul, en ik ben het daar zeer mee eens, is menselijke vooruitgang niet zomaar hetzelfde als technologische vooruitgang. Als we die laatste niet weten te beheersen, kan ze zich tegen ons keren en onze vrijheden inperken. Daarom heb ik in het parlement bijvoorbeeld tegen de nieuwe inlichtingenwet gestemd. De triomf van de technologie kan religieus genoemd worden omdat hij past in de cultus van de vooruitgang, die uit de negentiende eeuw stamt. De ecologisten kritiseren de industriële samenleving en zijn in dat opzicht kinderen van de postindustriële samenleving. Hun kritische bijdrage bestaat eruit dat zij de vraag stellen welke richting aan de vooruitgang wordt gegeven. Daarom hebben we ook moeite met communisten en socialisten, die de erfgenamen zijn van de grote politieke tradities die voortkomen uit deze vooruitgangscultus. Voor ecologisten is het zoeken naar groei op zichzelf nog geen vooruitgang. Is het een vooruitgang dat we mensen kunnen klonen? Dat we levende organismen op onomkeerbare wijze kunnen veranderen via genetische modificatie? Voor ons niet.

Inmiddels zie je rond het transhumanisme de idee ontstaan dat de samenwerking van nanotechnologie, biotechnologie en hersenwetenschappen een verbeterde mens creëert. Dat is een hoogmoedige gedachte. Men pretendeert de drie grote vraagstukken van de mens – geboorte, lijden en dood – op te kunnen lossen. De geboorte via reproductietechnieken, het lijden door het verminderen van allerlei soorten pijn en de dood door de zoektocht naar de onsterfelijkheid. In zekere zin doet men of men God is. Dat is een volkomen absurde droom; wetenschap krijgt hier een religieus karakter. We worden willoos uitgeleverd aan de technologie. Vrijwillige onderdanigheid noemde de zestiende eeuwse Franse filosoof Étienne de la Boétie dat. In 2012 maakte ik hierover een documentaire onder de titel: 'Een wereld zonder mensen'.

Staat deze kritiek niet heel dichtbij de religieuze doctrine dat de mens de plaats van God niet mag innemen?

Deze kritiek is niet alleen bij godsdiensten te vinden. Ook ecologen geloven in zelfbegrenzing, bijvoorbeeld in het geval van de menselijke gulzigheid op het gebied van energie. Velen denken dat schaliegas de toekomst heeft, terwijl de grote opgave toch is om onze samenleving vrij te maken van fossiele brandstoffen. Als we een andere manier van denken willen introduceren, moeten we al dat gas niet exploiteren, al zitten er miljoenen tonnen in de bodem. De overgang van het stenen naar het ijzeren tijdperk vond niet plaats door een gebrek aan stenen.

Heeft het geloof in de techniek ertoe geleid dat de mens zijn grenzen voortdurend heeft verschoven?

Precies. We noemen dat geo-technologie: rustig doorgaan met vervuilen en uitputten van de planeet en steeds nieuwe technieken ontwikkelen die het mogelijk maken op dezelfde voet door te gaan. De Franse minister voor ecologie, Ségolène Royal, spreekt voortdurend over de voordelen van de elektrische auto. Maar het gaat er niet om de thermische motor te vervangen door een elektrische, het gaat erom de vraag te stellen naar het gebruik van de auto. In 1967 schreef Charbonneau het boek *L'Hommauto*, waarin hij uitlegt dat we denken dat we auto's bouwen, maar dat we in werkelijkheid een samenleving construeren. Wie vandaag over de auto nadenkt, moet nadenken over autodelen en carpoolen, niet over een ander type motor. Want er zullen altijd kerncentrales nodig zijn om die auto's te voeden, elektrisch of niet.

Wat zijn volgens jou de belangrijkste uitdagingen voor onze Europese samenlevingen in relatie tot religie?

Het is duidelijk dat Europa vooral moeite heeft met één bepaalde religie, de islam. Als gevolg van het kolonialisme is het de tweede godsdienst van Frankrijk. We hebben mensen uit de kolonies hier naar toe gehaald om aan onze rijkdom bij te dragen. Dit waren vooral mensen die in hun eigen land een zeer

eenvoudige, 'boerse' islam aanhingen. Ze hebben erg veel moeite gehad zich aan te passen, ze moesten hun geloof heimelijk beoefenen. Vervolgens hebben ze hun gezinnen over laten komen en werden ze welvarender, net als wij allemaal. Het begon door te dringen dat we ons moesten bezighouden met deze 'gastarbeiders', die we tot dan toe niet als deel van onze samenleving hadden beschouwd. Ook nu hebben de Europese landen nog altijd moeite te aanvaarden dat de godsdienst van de voormalige gekoloniseerden zoveel ruimte in de samenleving inneemt.

Wij Fransen weigeren nog altijd de rol onder ogen te zien die we in het verleden gespeeld hebben. We zijn niet in staat te accepteren dat daardoor naast de joods-christelijke godsdiensten ook de islamitische in onze samenleving bestaat. Deze struisvogelpolitiek heeft geleid tot radicalisering bij moslims. In alle godsdiensten vind je fascisten, mensen die zich in de zwakke plekken van een godsdienst hebben genesteld en vandaag dienen als schrikbeeld voor wie de islam weigert te accepteren. Deze fascisten bieden hen het voorwendsel om te zeggen dat de islam niet samengaat met democratie, zoals de voormalige president Nicholas Sarkozy zei op 31 mei 2015 bij de heroprichting van zijn partij. Dit is onzin, de Arabieren waren zeven eeuwen in Andalusië. Onze cultuur is islamo-joods-christelijk, er zijn zoveel woorden uit het Arabisch afgeleid. Wie de islam reduceert tot het islamisme ontkent de geschiedenis. Het feit dat Europa een probleem heeft met de islam betekent dat we meer aandacht moeten geven aan onze geschiedenis. Om die reden heb ik in Bègles, waar ik burgemeester ben, het initiatief genomen om de 'gezichten van Frankrijk' te tonen, die joods, christelijk of islamitisch kunnen zijn. Het doel is via culturele en muzikale bijeenkomsten te laten zien dat wij een synthese zijn van heel veel verschillende culturen en dat dat proces nog steeds doorgaat.

Hoe moet de relatie tussen religie en staat eruit zien? Hoeveel speelruimte kunnen we godsdiensten geven?

De staat moet garant staan voor ieders vrijheid om zijn godsdienst te kunnen uitoefenen, maar verlangt ook dat godsdiensten elkaar onderling respecte-

\

Wij Fransen weigeren nog altijd de rol onder ogen te zien die we in het koloniale verleden gespeeld hebben.

ren. Er is een zeer strikte scheiding nodig tussen de publieke ruimte en het privéleven. Dat is de zogenaamde Franse *laïcité*, volgens de wet van 1905. Het was bepaald niet gemakkelijk om de harde katholieke koppen zover te krijgen dat ze accepteerden dat ze terug moesten keren naar hun oorspronkelijke plaats in de samenleving. Dat was een grote overwinning, waaraan een lange strijd voorafging. Niemand verbiedt de godsdiensten echter om zich uit te spreken over maatschappelijke onderwerpen. Ik heb bijvoorbeeld tegen het verbod op de boerka gestemd, omdat daarmee het concept van de *laïcité* ten onrechte uit het bereik van de staat wordt gehaald en op de maatschappij wordt toegepast. Jean Baubérot, specialist van de *laïcité*, heeft dit zo gezegd. Er is niets tegen het dragen van een boerka. Hoe kun je weten of het uit dwang of vrijwillig gebeurt? Als je het boerkaverbod zou voorleggen aan het Europese Hof voor de rechten van de mens, zou die het zeker verwerpen.

Welke plek zouden godsdiensten moeten innemen in het publieke debat?

Geen, maar er moet wel onderwijs over de godsdiensten gegeven worden. Dat gebeurt nu niet en daar moet je mee beginnen als je wil vermijden dat twijfelachtige politici religie voor hun eigen doelen misbruiken. Het lijkt me een absolute noodzaak dat onze kinderen de verschillende godsdiensten leren kennen. De beste verdediging tegen allerlei vormen van obscurantisme is kennis. Toen Sarkozy nog president was wilde hij van geschiedenis een keuzevak maken. Op de televisie zei hij dat de islam de godsdienst was van nieuwkomers. Er is een moskee in Parijs sinds 1923 en 95 procent van de moslims woont hier al zestig jaar. Zo probeerde hij lichtgelovige en slecht geïnformeerde mensen wat wijs te maken.

Hoe zouden politieke partijen kunnen bijdragen aan de hervorming van religie?

In principe hebben politieke partijen daarin geen rol te spelen; ze moeten zich er niet mee bezig houden. Maar er zijn veel politieke partijen die zelf uit een godsdienst zijn voortgekomen, zoals de christendemocraten. Daarom vind ik het oneerlijk wanneer mensen zich met hand en tand verzetten tegen een islamitische partij. Politieke partijen kunnen aandacht

hebben voor religie, zonder dat religie deel is van hun eigen projecten.

Het is misschien niet de taak van politieke partijen om religieuze vragen op te werpen, maar wel om maatschappelijke problemen in relatie tot religie aan de orde te stellen?

We kunnen er niet omheen om goed te kijken naar de rol die godsdiensten in de samenleving spelen en de problemen die daarmee gepaard gaan. Voor extreem rechts zijn de moslims de Joden van gisteren; ze hebben ze tot zondebok gemaakt. Dat begint een echt politiek debat te worden. De rol van mensen zoals ik is om te strijden tegen mensen die godsdienst gebruiken op een manier die gevaarlijk is voor het maatschappelijk evenwicht. Dat is essentialisme: iemand definiëren aan de hand van de godsdienst die hij beoefent en niet aan de hand van wie hij zelf is. Dat is vandaag de dag een cruciale strijd.

Heeft het ecologisme een andere positie ten opzichte van religie dan andere politieke stromingen? Zou ze die moeten hebben?

Nee, het ecologisme moet een kritische houding hebben ten opzichte van religie en afstand houden van het godsdienstig leven, het moet zichzelf niet op een religieuze manier definiëren, zelfs niet al hebben we religieuze aanhangers. Het moet wel met godsdiensten discussiëren, maar ook achterdochtig zijn, want de geschiedenis heeft ons laten zien dat dat beter is.

\

Uit het Frans vertaald door Martine Velez.

DE NASSAUKERK

De Nassaukerk is een protestantse gemeente in Amsterdam. In de jaren tachtig besloot ze dat ze midden in het buurtleven wilde staan. Zo ontstonden o.a. de eettafel Filah,

de kringloopwinkel, een inloop en burenhulp. Samen met de rooms-katholieke Magdalenaparochie werd Kerk & Buurt Westerpark opgericht. De bezoekers en vrijwilligers vormen

een bont gezelschap. Zie www.kerkenbuurtwesterpark.nl en www.nassaukerk.nl.

Onder: Reza in de keuken.

Met de klok mee:
kerstspel door de kinderen; het deksel van het doopvont;
het kinderverhaal op zondag; Loek; Anne-Margreet draagt
een gedicht voor.

Met de klok mee:
trouwdienst van Henriëtte
en Isabeau; predikant Klaas
Holwerda zegent de nieuwe
predikante Paula de Jong;
koffie na de kerkdienst; het
paasontbijt; wierookbrander,
een geschenk van de
Magdalena parochie.

Met de klok mee:

de inloop van Kerk & Buurt; kosten Bart Treffers;
zomerfestival op de stoep van de kerk; kerk- en
buurtwerker Zwanine Siedenburg deelt soep uit.

Ko'tje tijdens de inloop.

Zwartwit foto's:
Ton van Rijn, fotograaf
bij het Stadsarchief
Amsterdam.

Kleurenfoto's:
Rob Feenstra en diverse
amateurfotografen.
Dank aan Hokon Hansen.

John Barry – Welke verhalen vertellen we onszelf?

Voor John Barry is poëzie de verbinding tussen atheïstisch humanisme en het geloof in een God.

John Barry (1966) is hoogleraar groene economie aan de School of Politics, International Studies and Philosophy van Queen's University Belfast. Tot zijn onderzoeksgebieden behoren: politiek en milieu, de groene economie en theorie en praktijk van verzoening in Noord-Ierland. Barry stond aan

de wieg van het Centre for Progressive Economics en de Greenhouse denktank, en is mede-grondlegger van de Hollywood Transition Town. Hij is voormalig leider van de Noord-Ierse groenen en raadslid voor de groenen in de gemeenteraad van North Down.

Wat is jouw definitie van religie?

Ik wil beginnen met een onderscheid aan te brengen tussen religie en spiritualiteit. Religie, of beter, godsdienst, is de institutionalisering van het transcendente, terwijl spiritualiteit iets zelfordenends is, net als ecologie. Spiritualiteit zou ik willen omschrijven als het menselijke lijntje met het grotere geheel, andere mensen inbegrepen, onze voorouders, dieren, bomen, planten en het heelal. Ikzelf ben een afvallige katholiek. Groene ideeën zijn voor mij de vervanging van een katholicisme waar ik me niet in kon vinden, hoewel ik wel waardering had voor het aspect van de sociale rechtvaardigheid van het katholieke geloof. Ik ben beïnvloed door het boek *Soil and Soul: People versus Corporate Power* (Aurum Press, 2001, 2004) van Alastair McIntosh, dat een combinatie is van ecologie, sociale rechtvaardigheid en radicale spiritualiteit. Het begint met een levendig verslag van zijn jeugd op het eiland Lewis, op de Hebriden, waar de lokale economie, de spiritualiteit en de cultuur met de intrede van de moderne wereld uit elkaar begonnen te vallen. Het laat zich ook lezen als een boek over theologie, waarin calvinisme en ecofeminisme samenkomen in een bevrijdingstheologie van de schepping.

Voor mij is poëzie een deur naar de spiritualiteit en het kloppend hart van de spiritualiteit, zoals voor mij tot uitdrukking gebracht in de vroege mystiek van Ierse dichters als Patrick Kavanagh (1904-1967) en Seamus Heaney (1939-2013). Dichters hebben hier in Ierland in het alledaagse leven altijd in hoog aanzien gestaan, wat niet overal zo is. De dichter-filosoof John Moriarty is een prachtige mysticus in de Ierse traditie. Het is gemakkelijker om naar hem te luisteren dan hem te lezen, wat ook geldt voor James Joyce. Ik vind dat je *Ulysses* moet horen in plaats van moet proberen te lezen, omdat Joyce in de orale traditie schrijft. Zo laat spiritualiteit zich poëtisch lezen, wat me in staat stelt mijn humanisme in overeenstem-

ming te brengen met het geloof van mensen die God centraal stellen in hun leven en daar betekenis aan ontleen. Het maakt mijn atheïsme en humanisme ook anders dan dat van mijn medehumanisten die godsdienst en spiritualiteit radicaal van de hand wijzen.

Dat de van een goddelijk wezen uitgaande spiritualiteit zo sterk is en zo veel veerkracht heeft, is deels te danken aan de lange geschiedenis waarvan deze poëtische en tot de verbeelding sprekende verwoording van betekenis deel uit maakt. De esthetische schoonheid van religieuze uitingsvormen kan niet worden ontkend, of het nu gaat om de schoonheid van de islamitische architectuur of gregoriaanse kerkmuziek of de dans en de religieuze rituelen van de Amerikaanse indianen, of de stenen hutten in de vorm van bijenkorven en het verhaal over de monniken die ze bouwden op het eiland Skellig Michael voor de kust met Kerry, in zuidwest Ierland. Dat bedoel ik met de poëzie van religie en spiritualiteit, de manier waarop er een esthetisch aangenaam verhaal wordt geweven over de menselijke conditie, met stijlfiguren en het gebruik van verteltechnieken – over mislukking, verdwalen, verlies, verlichting, verlossing, enzovoorts. Die poëzie komt ook tot uitdrukking in de rituelen en vertellingen die de meeste religies en spirituele tradities hebben geschapen rond een aantal belangrijke momenten in het menselijk leven – bijvoorbeeld over geboorte, dood, huwelijk, het gezamenlijk nuttigen van de maaltijd.

Waarom maken we onderscheid tussen godsdienst en andere transcendente waarden en uitingsvormen?

Omdat we ons normen- en waardenstelsel hebben opgesplitst. In gelijkheid en democratie liggen waardigheid, macht en poëzie besloten en ik zou dezelfde betekenis aan hen willen toekennen als aan religie.

De grote monotheïstische godsdiensten als het christendom en de islam komen op wanneer eenvoudige samenlevingen plaatsmaken voor maatschappijen en culturen met grondbezit en landbouw en veeteelt. Het christendom kent de idee van het rentmeesterschap: de aarde is er niet om door ons te worden geplunderd, dat is een kapitalistisch idee; wij zijn gemaakt voor de aarde en we moeten er voorzichtig mee omspringen en haar doorgeven aan de volgende generatie. De groenen kunnen zich vinden in dat religieuze aspect van het rentmeesterschap, omdat ze ook staan voor dat rentmeesterschap. Of we nu christen zijn of moslim, jood, hindoe of boeddhist, allemaal geloven we dat we zorg moeten dragen voor Gods schepping.

Je bent marxist. Is het marxisme een religie volgens jou?

Ja, ik vind het marxisme één grote christelijke ketterij. Het heeft alle kenmerken van een religie: er is een heilig boek, er zijn wereldlijke heiligen; er is een verhaal over zondeval, verlossing en een toekomstige heilstaat, kortom: het heeft alle oerthema's. Het verhaal begint met een idylle van vóór de zondeval; daarna de val in het kapitalisme; verlossing en catharsis door de arbeidersrevolutie en het beloofde land in termen van een hemel op aarde. Het heeft alle trekken van de christelijke mythe, inclusief zijn eigen joodse profeet.

Ik was nooit zo gelukkig met richtingen binnen het marxisme als de Socialistische Arbeiderspartij en de Communistische Partij, die religie simpelweg afdeden als opium van het volk. De algemene opvatting was dat een religieuze inslag een teken was van waanzin. Natuurlijk kan een premoderne religie gebruikt worden voor conservatieve, ouderwetse doeleinden, maar de impuls achter religie of spiritualiteit is positief, religie behelst het gepassioneerde en vooruitstrevende wezen van de geest. Er zijn velerlei

De bijbel spreekt meer over onrecht dan over homoseksualiteit, waarom worden gelovigen dan geobsedeerd door zulke onbelangrijke kwesties, en pakken ze de grote problemen als onrecht en de aantasting van het milieu niet aan?

/

terreinen waarop de visie van de marxist en de christen identiek zijn. De Braziliaanse rooms-katholieke bisschop Dom Hélder Câmara (1909-1999) zei: 'Als ik voedsel geef aan de armen noemen ze me een heilige, vraag ik waarom de armen honger hebben, dan noemen ze me een communist.'

Ik ben een onververbeterlijke marxist in die zin dat ik de wereld zie als een door economische krachten geordend geheel, maar ik ben tevens humanist in de zin dat ik het belang inziet van de niet-materiële kant van het leven, en religie kan niet altijd worden gereduceerd tot een ideologie of een vals bewustzijn, of de balsem voor een moeilijk bestaan. Volgens Marx was religie de roep van het hart in een harteloze wereld. Troost, ja, daar zit iets van troost in, maar ook een aanzet tot iets anders, iets dat groter is dan wijzelf. Daar gaat het hele marxisme over, hoewel het onvoldoende kritisch is over zijn eigen ethische reikwijdte: het heeft geprobeerd staande te houden dat het geen ethische filosofie is maar een wetenschap, het trapt in de val van het wetenschappelijk denken van de negentiende eeuw. Ten diepste gaat marxisme over recht en onrecht, maar dat werd gezien als een ethisch idee van de bourgeoisie. In de heilige verontwaardiging van het marxisme spreekt volgens mij zijn religieuze en ethische kant. De terechte verontwaardiging die het marxisme aanwakkerde is dezelfde als die waarmee het groene activisme wordt aangewakkerd, dat op haar beurt weer wordt aangewakkerd door de wetenschap dat de wereld ontlusterd wordt door lijden, onrecht, verwaarlozing, dingen die allemaal oplosbaar zijn, waardoor lijden dus onnodig lijden is. In mijn academische werk zeg ik onomwonden dat mijn idee van het goede leven, van menselijke voorspoed, nauw verweven is met lijden en dood. Ik ben het oneens met de naïeve gedachte dat we een bruto nationaal geluk kunnen scheppen – ik gun ieder zijn welzijn, maar ook een volledig gelukkig menselijk bestaan kent nu eenmaal lijden en dood.

De godsdienst geeft ons de rites de passage, huwelijk, geboorte, dood, waar we een zekere betekenis aan ontleen. Ik ben in de katholieke kerk getrouwd, deels omdat het nu eenmaal vertrouwd was. Je kunt religie scheiden van de theologie van een wereldvreemde, mannelijke god en de rituelen hebben nog steeds betekenis; ze zijn bekende verhalen en

volgens mij is dit het nu juist wat religie aan mensen geeft: de bekende verhalen en vertellingen. In Ierland raken we ons besef van het hebben van een goede dood een beetje kwijt; dat was een zegen, iemand een goede dood toewensen, dat was wat godsdienst je kon schenken, een goede dood, vrede hebben met je demonen en in het reine komen met je geweten. Religie is een onderdeel van hoe we belangrijke momenten in ons bestaan, geboorte en dood, beleven.

Beschouw je religie als een obstakel of als een inspiratiebron voor de groene beweging?

De vraag die we ons als groenen moeten stellen is: welke verhalen hebben we te vertellen, welke verhalen vertellen we onszelf over de huidige crisis? Ik zie een rol weggelegd voor geloofsgemeenschappen in de overgang naar duurzaamheid. Ik denk dat ze te weinig betrokkenheid hebben getoond in het aanpakken van klimaatverandering, misschien wegens een te beperkte visie. Er rust met recht een bijzondere verantwoordelijkheid op geloofsgemeenschappen. Want als ze echt geloven in Gods schepping, wat doen ze dan om die te beschermen, hoe kunnen ze dan geen kritiek hebben op onrecht, en op het consumentisme dat wordt voortgebracht door het wereldkapitalisme? De bijbel spreekt meer over onrecht dan over homoseksualiteit, waarom worden gelovigen dan geobsedeerd door zulke onbelangrijke kwesties, en waarom pakken ze de grote problemen als onrecht en de aantasting van het milieu in de wereld niet aan?

We hebben veel gemeenschappelijk, maar het is lastig als je vrome, hypermaterialistische christenen tegenkomt. Ze leven niet volgens het boekje, ze zijn de weg kwijt. Aan hen vraag ik: wat zou Jezus hebben bewogen? Hij zou vast en zeker een fiets in plaats van een auto hebben gebruikt! De huidige paus is interessant en de vorige anglicaanse aartsbisschop van Canterbury, Rowan Williams, is een inspirerende figuur. Het is jammer om te zien hoe de energie die godsdienst teweeg kan brengen opgaat aan kleine vraagstukken als abortus en het homohuwelijk, kwesties rond seksualiteit. Terwijl we ons zouden moeten concentreren op het lijden en de armoede. Het christendom gaat volgens mij over lijden en onrecht, niet over het homohuwelijk. Waar ga je je energie in steken, in het homohuwelijk of in kinderarmoede?

Het Noord-Ierse conflict is geen godsdienstoorlog. Hier staat godsdienst symbool voor identiteit.

\

Je bent actief in Noord-Ierland, een regio die wordt beheerst door een religieuze conflict. Hoe is dat voor jou als gekozen groene politicus in zo'n betwiste openbare ruimte?

Het Noord-Ierse conflict is geen godsdienstoorlog. Hier staat godsdienst symbool voor identiteit; er is een etno-nationalistisch geschil dat twee mislukte pogingen om een staat te stichten omvat: het onvermogen van Groot-Brittannië om zich blijvend op Ierse grond te vestigen en het onvermogen van de Ierse Republiek om Noord-Ierse unionisten te interesseren voor burgerlijk-republikeinse staatsvorming. Vandaar de vermenging van religie en politiek in de openbare sfeer. De uitkomst is twee staten met een duidelijk religieuze identiteit, waarin minderheden werden geïsoleerd. De Noord-Ierse nationalist zijn cultureel gesproken katholiek, hoewel volgens mij godsdienst en identiteit hier samenvallen. Maar een uitgesproken katholiek collectivisme maakt nog steeds deel uit van de schakeringen waar de Noord-Ierse identiteit uit bestaat. In de Ierse Republiek heeft het plaatsgemaakt voor consumentisme en secularisme.

Hoe werken groene ideeën in een land waar de openbare ruimte zo door godsdienst wordt beheerst?

In de Noord-Ierse context met zijn christelijk conservatisme aan alle kanten, houden de groenen er andere waarden op na. De groenen zijn voor het homohuwelijk en voor abortus en voor het recht op een waardig levenseinde. De groenen vallen op doordat alle andere partijen het conservatieve christelijke geloof uitdragen en naar ons wordt geluisterd. Groene waarden kunnen anderen, die een alternatief willen voor wat ze al weten, inspireren en wij zijn een belangrijke andere stem in de openbare ruimte.

Hoe zie je de plaats van de islam in Europa?

Ik zie de islam als onderdeel van de Europese identiteit, hij is hier altijd geweest. Islam is geen nieuwe buitenlandse entiteit maar maakt deel uit van de Europese geschiedenis, vooral wat betreft zijn invloed op de ontwikkeling van de wetenschap tijdens de renaissance, toen veel klassieke manuscripten en Arabische cijfers en wiskunde, in het bijzonder de algebra, hiernaartoe kwamen. De islam maakt deel

uit van de rijke schakering binnen de monotheïstische ethische godsdiensten. De meeste islamitische geleerden wijzen erop dat het islamitische fundamentalisme niet representatief is. Extreme vormen van de islam, zoals ze gemeengoed zijn in Saoedi-Arabië, vertegenwoordigen niet de moslimmeerderheid.

De bredere vraag is hoe we een multiculturele samenleving bouwen, gebaseerd op polemiek in plaats van vijandigheid. Een goed werkende democratie is een bevroren democratie. De uitdaging voor ons als Europese groenen is de schepping van een democratische polemiek, niet gebaseerd op conflict, waar tegenstanders een geweldloze strijd voeren met elkaar, door middel van debat, satire, humor enzovoorts, maar niet door middel van vijandschap. We moeten manieren zien te vinden om het geweld te sublimeren, verbaal geweld is beter dan met elkaar op de vuist gaan, en er zit een drempel tussen geweld en geweldloosheid. Je mag kritiek hebben op de islam, satire gebruiken, maar geen haatdragende taal bezigen. We moeten respectvol omgaan met de verschillen die tussen ons bestaan en elkaar niet als vijanden bevechten, maar door middel van het debat en een menigte ideeën. Zo is de Europese Unie tot stand gekomen, door vijandschap om te zetten in polemiek. Het is de verwezenlijking van Montesquieu's visie van een energieke en robuuste openbare ruimte, vol geweldloze strijd. Wij in Europa geloven in de kracht van wetten, maar wetten veranderen. Wetten veranderen met de cultuur, kijk bijvoorbeeld naar de gelijkstelling van het homohuwelijk met het 'gewone' huwelijk. En er zijn godsdiensten die hun gewoonten en overtuigingen tot wet willen verheffen en die aan anderen willen opleggen, maar een democratische staat mag intolerantie nooit tolereren. Er moet een strenge scheiding zijn tussen kerk en staat, waarbij de staat niet één ideologie mag aanhangen of bevorderen, maar godsdienstvrijheid moet toestaan. Verandering moet gebaseerd zijn op consensus en geweldloosheid.

\

Uit het Engels vertaald door Robert Dorsman.

DEBAT:**Grondstoffenpolitiek**

Het vorige nummer van de Helling, over grondstoffenpolitiek, levert nog altijd digitale discussiebijdragen op. Zo pleit chemicus Willem Schipper voor grotere stappen bij de recycling van fosfaat uit rioolwater. In een interview vestigt fosforonderzoeker Kimo van Dijk de aandacht op een onderbelichte oorzaak van fosfaatverlies: de uitwerpselen van huisdieren.

Lees mee op www.bureaudehelling.nl/debat/grondstoffen.

PUBLICATIE:**Werken in de 21e eeuw**

In het voorjaar van 2015 voerde GroenLinks een partijbrede discussie over de toekomst van werk. Vier thema's werden besproken: meer werk eerlijker verdeeld; basiszekerheden voor iedereen; koppeling tussen werk en inkomen; een groene economie. De discussie werd afgesloten met een peiling onder de leden van GroenLinks, die nu in een slotpublicatie worden gepubliceerd. Ook wordt de discussie geduid. Zie www.bureaudehelling.nl/publicaties.

CONFERENTIE:**Groen als ideaal: revolutie of evolutie?**

Vrijdag 13 november organiseerde Bureau de Helling en de Eerste Kamerfractie van GroenLinks een conferentie over het groene ideaal. Het centrale dilemma was of een duurzame samenleving alleen te realiseren is door radicale systeemverandering of dat aanpassingen binnen het bestaande systeem ook tot werkelijk duurzame oplossingen kunnen leiden. Na een inleiding over het ecologisme door Jasper Blom hield Sylvia Borren, directeur van Greenpeace Nederland, een betoog over hoop en wanhoop in het licht van klimaatverandering. Borren stelde dat leiderschap en strategische keuzes nodig zijn en dat we het ons niet meer kunnen veroorloven ideologisch te zijn. Rob van Tulder, hoogleraar Sustainable business management aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, pleitte voor het opheffen van de kunstmatige tegenstellingen die ons tegenwerken bij het creëren van noodzakelijke samenwerkingen, bijvoorbeeld tussen het duurzame bedrijfsleven en de overheid. Drie politici van lokaal, regionaal en landelijk niveau, reageerden op deze discussie en lieten zien hoe die binnen hun politieke praktijk doorwerkt.

Een uitgebreider verslag is te lezen op www.bureaudehelling.nl.

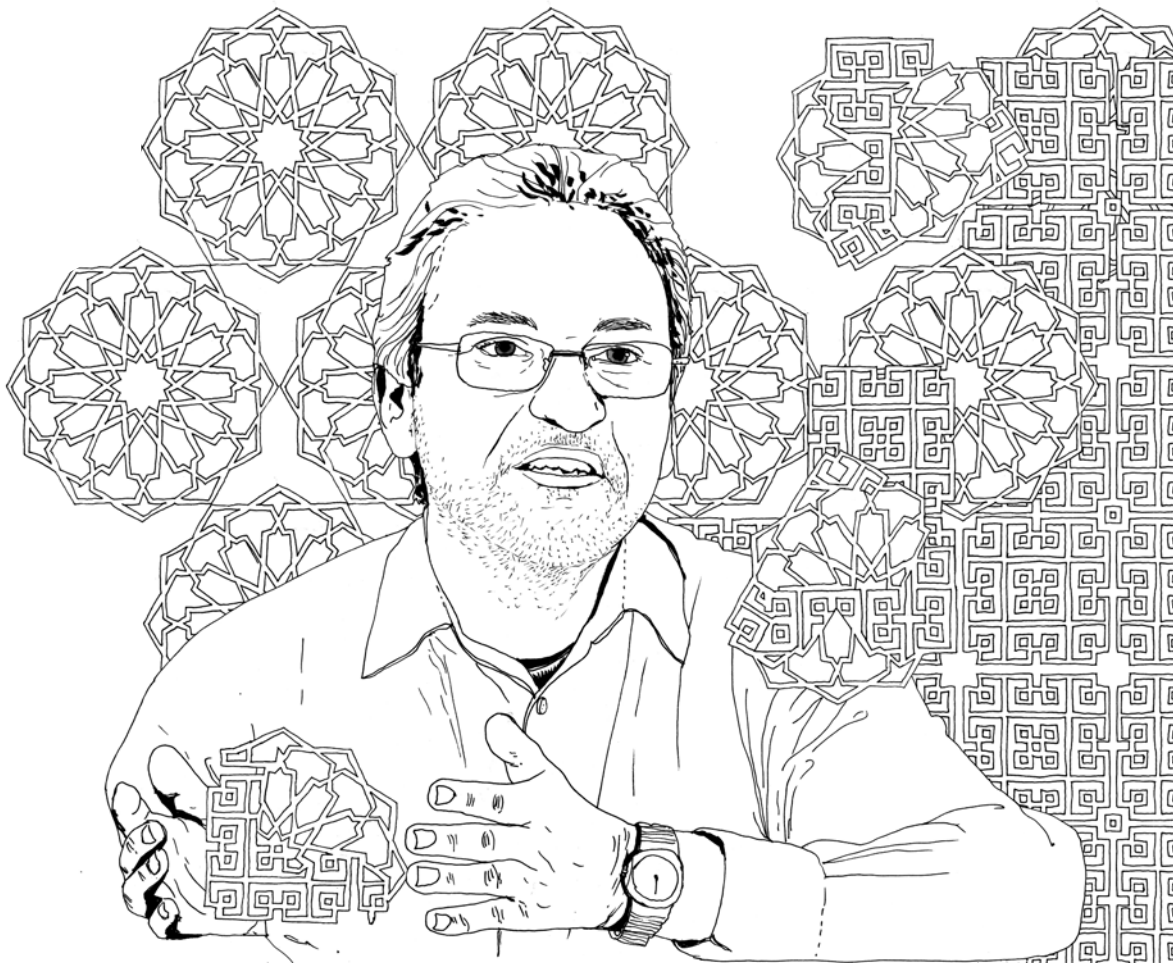
BUREAU DE HELLING
Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000
bureaudehelling.nl

MEDEWERKERS
Jasper Blom · DIRECTEUR
Anne de Boer
Marijn Bouwmeester
Erica Meijers
Richard Wouters
STAGIAIRES
Hichem Touati
Laura Vermeulen

RAAD VAN ADVIES
Jessie Bokhoven
Martien Das
Albert Faber
Anita de Horde
Ruard Ganzevoort
Marjolein Meijer
Nevin Özütok
Theo Verstrael

Yannis Paraskevopoulos⁶² *groene ideeën in de isla*

De Grieks-orthodoxe kerk hoort tot de familie van oosters orthodoxe kerken die teruggaat op de allereerste kerkscheuring: die tussen het westerse (Rome) en het oosterse (Konstantinopel) christendom in 1054. De orthodoxe viering draait om de deelname aan het mysterie van Gods openbaring en gaat terug tot de vierde eeuw. In het huidige Griekenland heeft de orthodoxe kerk nog altijd een centrale plek. Paraskevopoulos zoekt de verbinding met het groene gedachtegoed.

Yannis Paraskevopoulos (1960) is één van de oprichters van de Griekse groene partij Oikologoi Prasinoi en was coördinator, woordvoerder en lijst-

trekker van de partij. Hij studeerde rechten en politicologie. Paraskevopoulos was actief in de vakbeweging en de anti-globaliseringsbeweging.

— Verspreid mitische wereld

Wat is jouw definitie van religie?

Ik kies voor de breedst mogelijke definitie, één die niet alleen geïnstitutionaliseerde godsdiensten en individuele spiritualiteit insluit, maar ook de projectie van religieuze tradities op hedendaagse seculiere attitudes en denkwijzen. Bij dat laatste denk ik bijvoorbeeld aan de negatieve opvatting van schuld en de obsessie met geld bij noordelijke protestante Europeanen. Maar ook aan de grote aandacht voor ethische kwesties in landen met een van oorsprong rooms-katholieke traditie en de voorkeur voor sociale cohesie bij conservatieve bewegingen in de islamitische wereld.

Groene politiek moet wat mij betreft vooral aandacht besteden aan de dynamische dimensie van godsdiensten: hun diversiteit maakt dat ze open kunnen staan voor sociale verandering. Je kunt religie vergelijken met een muziek-instrument waarop je een breed muzikaal repertoire kunt spelen, los van de muziek waarvoor het instrument oorspronkelijk was bedoeld.

Wat is je eigen levens-beschouwelijke achtergrond?

Ik kom uit een Grieks-orthodoxe familie. Mijn ouders werden lid van een fundamentalistische en invloedrijke religieuze organisatie, die loyaal was aan de orthodoxe kerk, maar diepgaand beïnvloed werd door de rooms-katholieke oerconservatieve organisatie Opus Dei en door protestantse piëtistische bewegingen. Dat was een traumatische ervaring voor me.

Ik heb deze manier van geloven nooit gedeeld, maar het heeft me wel jaren gekost voordat ik had ontdekt waar ik zelf wilde staan.

Tijdens mijn studententijd in de jaren tachtig voelde ik me agetrokken tot de zogenaamde Neo-orthodoxe intellectuele beweging, die via de culturele en filosofische aspecten van de Griekse orthodoxie een brug wilde slaan tussen Oost en West en tegelijkertijd een nieuwe vorm van socialisme wilde ontwikkelen. Ik heb nog altijd veel respect voor de orthodoxie, maar ben zelf steeds meer geneigd om religieuze vragen open te laten.

Hoe beïnvloedt deze achtergrond je houding als groene activist en politicus?

Toen ik in de vroege jaren tachtig actief werd in de groene beweging, beschouwde ik mijzelf nog als een christen. Ik had ook meegedaan aan de alternatieve studentenbeweging van 1979-1980 (het Griekse '1968') en de groene beweging leek me de logische volgende stap. Voor mij was het een spannende nieuwe beweging, die vitale elementen uit het marxisme, het anarchisme en het christendom integreerde. Het viel me op dat, anders dan eerdere radicale politieke bewegingen, de groene beweging geen officieel standpunt had over religie en open stond voor allen, gelovig of niet. De groene gedachte van persoonlijke en collectieve verantwoordelijkheid tegenover elkaar, de samenleving, de planeet en toekomstige generaties accepteerde ik vanzelfsprekend als een seculier project van religieuze morele verantwoor-

delijkheid. Intussen werden mijn banden met het geloof steeds losser. De openheid van de groene beweging tegenover religieuze en niet-religieuze vormen van geloof weerspiegelt in zekere zin mijn eigen religieuze neutraliteit.

Desondanks denk ik dat mijn vroegere ervaringen en mijn vermogen om gelovige mensen te begrijpen een meerwaarde hebben voor mijzelf als groene activist. Griekenland is nog steeds een overwegend conservatief land. Groene onderwerpen kunnen heel gevoelig liggen: we stellen het nationalisme ter discussie, verdedigen de rechten van homoseksuelen en pleiten voor de scheiding van kerk en staat. Het kan een groot verschil maken of je in staat bent met conservatieve mensen in hun eigen taal te praten, zonder overigens de groene waarden af te zwakken. Het helpt wanneer je hun zorgen ook op een dieper niveau begrijpt. Bijvoorbeeld: in een land waar veel homo's en lesbiënnes nog steeds onder grote druk van hun ouders staan om zich op te sluiten in een conventioneel schijnhuwelijk, kun je ook bij veel conservatieven gehoor vinden met het argument dat gelijkheid in het huwelijk kan helpen voorkomen dat dit soort van mislukte gezinnen ontstaan. Voor hetero's zijn die immers net zo desastreus.

Wat is je ervaring met religie in de publieke ruimte en in het publieke debat?

In Griekenland heeft de orthodoxe kerk van oudsher een grote rol in het openbare leven. Ze heeft de status van officiële staatsreligie

Duurzaamheid en mensenrechten kunnen mensen met een religieuze en seculiere identiteit verbinden.

/

en kerkelijk leiders worden zowel door religieuze als niet-religieuze burgers eerder als informele politieke autoriteiten beschouwd, dan als spirituele figuren. Een groot deel van de clerus werpt zich op als waakhond van het Griekse nationalisme. Hoewel opinieonderzoek laat zien dat zeventig procent van de bevolking nu voor een scheiding van kerk en staat is, staat naar schatting vijftig procent van de Grieken nog steeds onder de directe invloed van de orthodoxe kerk. Politici demonstreren graag hun loyaliteit aan de kerk of laten zich zien met lokale priesters en bisschoppen; het is een veilige en effectieve manier om kiezers te winnen. Zelfs de communisten hebben altijd respect voor de kerk getoond. Pas de laatste vijftien jaar is er sprake van een antiklerikale beweging, die opkwam nadat een omstreden oud-aartsbisschop verschillende agressieve pogingen had ondernomen om de publieke rol van de kerk verder uit te breiden.

Weinig mensen weten dat de huidige situatie teruggaat op het Ottomaanse rijk, toen de verschillende bevolkingsgroepen werden ingedeeld naar godsdienst in plaats van naar taal of etniciteit. Griekssprekende moslims van Kreta en Cyprus kregen daardoor de status van Turk, terwijl Turksprekende christenen in midden Anatolië werden behandeld als Grieken. Tot de orthodoxe groep behoorden volkeren van de Balkan en Arabische orthodoxe minderheden uit het Midden-Oosten. Griekenland had in deze groep eeuwenlang een dominante rol,

waardoor de Griekse nationale identiteit sterk verbonden werd met loyaliteit aan de Grieks-orthodoxe kerk. Op die manier werd een grote diversiteit aan bevolkingsgroepen en talen (Albanees, slavisch Macedoons, Turks en Italiaans) in de Griekse nationaliteit opgenomen.

Soms is de kerk een cruciale bondgenoot bij kwesties op het gebied van mensenrechten en milieu. Sinds de vroege jaren negentig heeft het prestigieuze orthodoxe patriarchaat van Constantinopel (Istanbul) het milieu hoog op zijn agenda gezet en laat het een duidelijk groen geluid horen, al is dit nog nauwelijks tot de nationale Griekse kerk doorgedrongen.

In andere situaties kan de kerk een geduchte tegenstander zijn, vooral wanneer ze vreest dat haar publieke rol in gevaar komt of als haar eigen belangen op het spel staan. Van beide situaties bestaan sprekende voorbeelden.

Hoe moeten de groenen zich opstellen ten aanzien van de kerk, als die de ene keer bondgenoot en de andere keer tegenstander is?

De Griekse groenen zouden wat mij betreft een route moeten uitzetten naar een nieuwe rol van de orthodoxe kerk: die moet onderdeel zijn van de samenleving, maar zonder de nauwe band met de staat. Wanneer we de religieus-conservatieve bevolking mee willen krijgen in een gesprek hierover, moeten we als groenen begrijpen dat het er niet om gaat of we 'voor' of 'tegen' de kerk zijn. De

juiste vraag is: welke actuele hervormingen stellen we voor en zijn we bereid om gelovigen op een respectvolle wijze deel te laten nemen aan dit gesprek?

De Griekse groenen hebben op dit gebied al ervaring. Tijdens de nationale verkiezingen in mei 2012 vroeg de lokale clerus van het kiesdistrict Chios in het noordelijke deel van de Egeïsche zee openlijk aan de politieke kandidaten om hun standpunt te geven over een serie eisen van de lokale priesters. De groenen van Chios publiceerden een open brief waarin ze hun respect uitspraken voor het sociale werk van de kerk, maar er ook op aandrongen dat de kerk een evenredig deel van de inspanningen op zich zou nemen in de zoektocht naar extra publieke middelen om uit de crisis te komen. De groenen op Chios kregen in die verkiezing onze op een-na-hoogste score in heel Griekenland.

Het is belangrijk dat de groenen begrijpen dat gelovige mensen hun geloof niet alleen ervaren als een overtuiging die antwoorden geeft over God, maar ook als een bron van culturele identiteit en als een schuilplaats in tijden van onzekerheid en sociale uitsluiting. Groene ideeën over het loskoppelen van welvaart en economische groei kunnen helpen een vruchtbare publieke dialoog op gang te brengen. Ook godsdiensten kunnen open staan voor sociale verandering. Als groene waarden zoals duurzaamheid en mensenrechten steeds meer aanhang krijgen, zullen gelovigen van alle religies gemotiveerd raken om deze waarden ook in hun eigen religi-

euze culturele tradities in te beden. De kiem hiertoe is al in elke grote godsdienst aanwezig. Op de lange termijn moeten we duurzaamheid en mensenrechten tot gemeenschappelijke basis maken, die mensen met een religieuze en seculiere identiteit verbindt.

Hoe zie je de plaats van de islam in Europa?

De islam is niet nieuw in Europa. Wezenlijke trekken van de moderne Europese beschaving en cultuur – van algebra tot aan de herontdekking van de filosofie van Aristoteles – zijn afkomstig uit de islamitische wereld. Zoals elke grote godsdienst kent de islam vele verschillende verschijningsvormen, die vaak met elkaar in strijd zijn en net zo veel van elkaar verschillen als christelijke denominaties en sektes dat doen. Willen we een serieus debat over de islam in het moderne Europa, dan moeten we eerst naar onze eigen stereotype opvattingen over de islam kijken. Ik noem er een paar:

In 1900 gold de islam in Europa als lustvol en sensueel, omdat de islam polygamie accepteerde. Nu wordt hij als een anti-seksuele godsdienst gezien.

Nu denken we dat de islamitische cultuur intrinsiek tegen vrouwenemancipatie is, maar in 1000 na Christus waren er meer geëmancipeerde vrouwen in de islamitische metropolen Cordoba en Bagdad dan in heel christelijk Europa.

Als we de islam intolerant noemen, zouden we ons moeten herinneren dat ze gedurende meer dan duizend jaar de tolerantste

van de drie monotheïstische godsdiensten was.

Volgens velen gaat de islamitische cultuur niet samen met kosmopolitisme en economische welvaart, maar de Griekse burgerij kende in de negentiende eeuw een grotere bloei in Istanbul, Izmir en Alexandrië, dan in Athene.

We kijken eerder naar mensenrechtenschendingen in het anti-westerse Iran dan in het pro-westerse Saoedi-Arabië, al heerst daar dezelfde intolerante wahabitische theologie als bij ISIS.

We leggen geen verband tussen de opkomst van de politieke islam en de ontevredenheid onder de verwesterde hogere en middenklasse in de islamitische wereld over het afschaffen van de Zakat – een van de vijf zuilen van de islam die gaat om het delen met wie armer is dan jezelf, die in veel landen de vorm van een religieuze solidariteitsbelasting had gekregen – zonder dat die vervangen is door een andere vorm van sociale zekerheid.

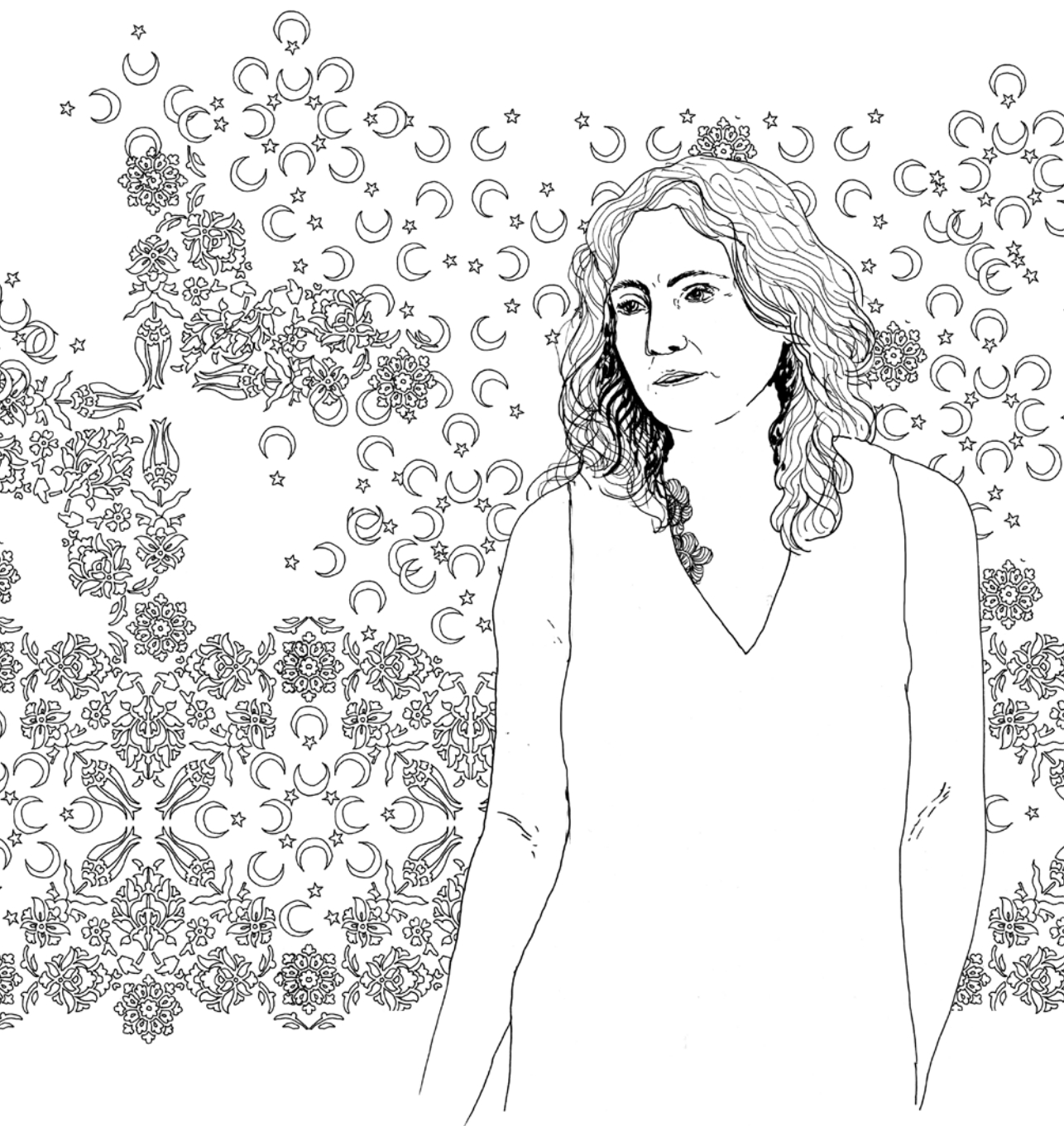
De groene partijen moeten oproepen tot een dialoog over al deze tegenstellingen en zelf bijdragen aan vruchtbare antwoorden. We hebben te maken met veel verschillende ervaringen: in Zuid-Oost Europa, waar islamitische gemeenschappen al van oudsher wonen, bestaat een traditie van vreedzame co-existentie met christenen; in de Europese landen aan de Middellandse Zee, de toegangspoort tot Europa, kampt men met problemen rondom vluchtelingen; in Noord-Europa heeft men te maken met de integratie van tweede generatie

immigranten en met ontevreden nieuwe islamitische bekeerlingen. We moeten pleiten voor volledige sociale acceptatie van moslims en oproepen tot respect voor religieuze en culturele diversiteit, zonder compromissen te sluiten wat betreft mensenrechten. Maar daarnaast staan we voor een veel grotere opgave: het ontwikkelen van nieuwe modellen om de groene ideeën ook buiten de westerse wereld te verspreiden en tot bloei te brengen onder de volkeren van de islamitische wereld. Aanknopingspunten hiervoor zijn bijvoorbeeld de traditionele islamitische eerbied voor water, het belang van herverdeling volgens de Zakat, het verbod op rente en de bedreiging die klimaatverandering voor de islamitische landen vormt. Aan het begin van deze eeuw was de groene beweging de eerste voorvechter van de 'Dialoog of Civilizations': aan die dialoog moeten we blijven bouwen.

Uit het Engels vertaald door Martine Velez.

Nil Mutluer -

— Maak ruimte voor vrijheid

In Turkije is er een voortdurende spanning tussen seculiere en religieuze groepen. Wie de politieke macht heeft, marginaliseert de andere groep. De enige uitweg, gelooft de Turkse Nil Mutluer, sociologe en lid van het partijbestuur van de Turkse groen-linkse partij, is het creëren van vrijheid in de publieke ruimte, die niet is gebaseerd op een bepaalde identiteit.

Nil Mutluer (1974) is hoofd van de afdeling Sociologie aan de Nişantaşı University Istanbul. Ze studeerde internationale betrekkingen aan de Bilkent University en culturele wetenschappen aan de Istanbul Bilgi University. Ze promoveerde in Boedapest in genderstudies. Mutluer is afgevaardigde op het partijcongres van de Turkse Groene en Linkse Toekomstpartij en lid van het dagelijks bestuur van de Helsinki Citizens Assembly.

Wat is jouw definitie van religie?
Voor mij persoonlijk is religie de projectie van geweten, ethiek en persoonlijk evenwicht op mijn innerlijk leven. Maar religie heeft ook een sociologische dimensie. Religie draagt bij aan de vorming van maatschappelijke waarden binnen een kader van machtsverhoudingen. Dat religie niet los gezien kan worden van de politieke machtsrelaties die op een bepaalde plaats en een bepaalde tijd opgeld doen, is een onweerlegbaar feit. Ook al worden sociale regels bepaald door heilige boeken, vooral die van de monotheïstische godsdiensten, hoe die regels worden geïnterpreteerd en toegepast in het leven van alledag hangt af van de tijd en de plaats.

Welke plaats neemt religie in Turkije in de openbare ruimte in?
Ik ben opgegroeid in een niet-gelovig gezin, in een tijd waarin de seculiere hegemonie in Turkije nog intact was. In die tijd kon het heetste hangijzer, wat tevens de grootste angst uitmaakte, worden samengevat met het woord 'irtica', wat 'religieuze reactie' betekent. De angst bestond dat de sharia zou worden heringevoerd en dat de zogenaamde 'geloofsfanaten' het leeuwendeel zouden krijgen van de economische hulpbronnen. Toen ik later kennis maakte met het kritisch denken, besepte ik dat die angst zelf een reflex was die was ontwikkeld en levend werd gehouden om de gevestigde staats-

orde te beschermen. In Turkije zijn laïcisme of secularisme nooit gebaseerd geweest op de overeenkomst dat er vrijheid van godsdienst zou bestaan, of dat religieuze en politieke kwesties gescheiden gehouden zouden worden. Eerder het tegenovergestelde: ze waren gebaseerd op een poging om de godsdienst te hervormen en als orthodoxe ideologie dwingend op te leggen, zonder tegenspraak.

Ik werd nieuwsgierig hoe verschillende religies hier ooit bestaan zouden kunnen hebben en ik besepte dat een aantal van mijn vrienden, en zelfs mijn eigen familie, heel letterlijk was geassimileerd in die van boven af opgelegde hoofdstroom. Ook besepte ik dat andere opvattingen van religie ofwel verboden zijn ofwel van staatswege een ondergeschikte status hebben gekregen. In het republikeinse tijdperk is er niet veel veranderd wat betreft de vrijheid van geweten en religie.

Na de staatsgreep van 1980 werd de politieke islam dominanter, maar door de interne spanningen binnen de staat werd de hoofddoek verboden, en dat verbod werd voor vrouwen een belangrijk obstakel om onderwijs te krijgen. Aangezien de praktijk van de gelovigen buiten het aanvaarde, uniforme begrip van godsdienst vielen, werden ze behandeld als tweederangs burgers; de hoofddoeken van de moslima's werden het nieuwe terrein waar de bestaande spanningen tussen seculieren en gelovigen werden uitgevochten.

Religieuze en seculiere werelden zijn compleet gescheiden en er zijn veel te weinig mensen die ervaring hebben met beide.

/

Toen ik aan de universiteit studeerde was ik er getuige van hoe moslima's werden gemarginaliseerd. Ik deed er onderzoek naar en werd daardoor een van de voorvechters van de vrijheid van islamitische vrouwen om een hoofddoek te dragen in de openbare ruimte in het algemeen en in het onderwijs in het bijzonder. Het was voor mij een moeilijke overgangperiode – ik zat zelf midden in een proces van bewustwording en moest daardoor ook tegen mijn eigen fobieën vechten, maar op een gegeven moment begreep ik dat er misschien grote verschillen bestaan wat betreft onze identiteit en het geloof waarmee we ons verbonden voelen, maar dat we toch heel goed samen kunnen werken op het terrein van concrete praktische vraagstukken die ons diep raken, en zelfs heel effectief gezamenlijk actie kunnen voeren. Zo presenteerde ik samen met een vriendin met een hoofddoek bijna anderhalf jaar een praatprogramma bij een alternatieve tv-zender. We discussieerden over allerlei sociale en politieke vraagstukken, en over verschillende vormen van discriminatie. We werden dikke vriendinnen en kwamen ook bij elkaar over de vloer. Ik merkte dat er afkeurend naar haar hoofddoek werd gestaard als we plekken bezochten waar vooral seculiere mensen kwamen. Maar op de ontmoetingsplekken van gelovige mensen werd er weer afkeurend gekeken naar de manier waarop ik gekleed was. Het zijn compleet

gescheiden werelden en er zijn veel te weinig mensen die ervaring hebben met beide.

Wel is het nu heel goed mogelijk dat er in een gezin iemand met en iemand zonder hoofddoek rondloopt. Maar als het gaat om gezamenlijke politieke actie, om het gezamenlijk optrekken in de openbare ruimte, dan zijn de verschillen nog steeds gesegregeerd, en is het politieke debat nog steeds erg gepolariseerd en gespannen. Ik hoop dat daar een keer een einde aan komt.

Wat zijn de historische achtergronden van deze discussies?

In Turkije beheerst religie zowel de publieke ruimte als het politieke debat. In Anatolië heeft het geloof zelfs altijd onder controle van de politieke macht gestaan. Dat was zo onder het Ottomaanse rijk, maar ook onder de Romeinen en zelfs daarvoor. In de overgang van het Ottomaanse Rijk naar de republiek werd het kalifaat afgeschaft, maar in de plaats daarvan kwam er een nieuw instituut: het Diyanet (presidium voor religieuze aangelegenheden), dat direct onder het ministerie voor algemene zaken valt. In feite is het een instrument waarmee de politieke macht de godsdienst kan controleren. Het werd opgericht om korte metten te maken met religieuze activiteiten van met name de moslimbevolking. Vanaf de vestiging van de republiek tot nu toe is het Diyanet de enige wettelijk gesanctioneerde geloofsinstelling voor moslims.

stelling voor moslims.

Toen Turkije zich ontwikkelde tot natiestaat vormde het Soeni Halafi-geloof een van de hoekstenen van de Turkse etnische identiteit. Wie geen Turken of soenni's waren, werden gecategoriseerd als 'anderen'. Zo kregen Armeniërs, Grieken en Joden een minderheidsstatus toebedeeld en werden zij behandeld als tweederangs burgers. Andere groepen gelovigen zoals de alevieten, de Assyriërs en de volgelingen van de Bahai, kregen geen enkele status en genoten daarom geen rechten als minderheden. Ze hoefde niet te rekenen op de diensten van het Diyanet. Het alevitisme kent in Turkije een grote diversiteit, maar het werd gereduceerd tot zijn relatie met de islam en als eigen geloofsrichting genegeerd.

Omdat de vorming van de natiestaat niet alleen een religieuze maar ook een etnische dimensie had, werden de Koerden onderworpen aan een beleid van turkificatie op basis van een religieuze achtergrond die ze delen met soennitische Turken. Godsdienst speelde een belangrijke rol bij de vorming van de Turkse staat en dit wordt weerspiegeld in het feit dat politieke ruzies gewoonlijk worden verwoord in religieuze termen; de vrijdagse preek is vaak een echo van actuele politieke geschillen. Nadat de AK Partij (Adalet ve Kalkınma Partisi, Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling) in 2002 aan de macht was gekomen, is het aantal activiteiten van het Diyanet uitge-

breid en omvat nu de vrouwen- en gezinsproblematiek en buitenlandse betrekkingen. Zo is er een verplichte cursus godsdienst op middelbare scholen; maar het is geen cursus 'religieuze cultuur' waarin alle levensbeschouwingen, inclusief het atheïsme, op evenwichtige wijze aan bod komen. Nee, de verplichte cursus godsdienst is gebaseerd op de soennitische variant van de islam. Studenten met een ander geloof – behalve die uit de erkende minderheden – moeten deze cursussen volgen. Dus terwijl onderwijs en godsdienst gescheiden behoren te zijn, zijn ze steeds meer met elkaar verweven geraakt. In het universitair toelatingsexamen bijvoorbeeld zijn alle vragen over filosofie vervangen door religieuze vragen.

De grote vraag achter al deze problemen is: hoe om te gaan met levensbeschouwing en religie in de publieke ruimte? In seculiere landen is die omgang gebaseerd op de erkenning van de rechten van de verschillende godsdiensten. In Turkije moet juist extra rekening worden gehouden met de rechten van de seculiere groep, want die wordt nu gemarginaliseerd. Naar mijn mening zijn de juridische vrijheden de enige echte bron van inspiratie. We moeten ruimte creëren voor vrijheid, zodat alle verschillen vreedzaam naast elkaar kunnen bestaan.

Welke conflicten bestaan er tussen grondrechten, zoals de

godsdienstvrijheid en het principe van seksuele gelijkheid en de gelijkheid tussen man en vrouw?

Sommige gelovigen beroepen zich op het recht van vrije meningsuiting als ze beweren dat homoseksualiteit volgens de islam zondig is. Maar wanneer deze kwestie ter sprake komt in Turkije, dan zie je dat het leidt tot geweldpleging tegen en zelfs moord op homo's, lesbiënnes en transgenders. Het uiten van die mening in de openbare ruimte is dan olie op de golven. Het mag waar zijn dat de islam homoseksualiteit als een zonde beschouwt, maar in een milieu waarin geweld tegen homoseksuelen eerder regel is dan uitzondering, zet deze mening sommige mensen aan tot moord. In een transparante en eerlijke samenleving kunnen verschillende opinies met elkaar in discussie gaan. Maar wanneer het leven en het bestaan van sommige mensen voortdurend wordt bedreigd, moet de vrijheid van meningsuiting wellicht worden ingeperkt. Maar dergelijke beperkingen zijn ook weer problematisch.

Woorden zijn niet onschuldig, maar een verbod is ook geen oplossing. We moeten de vrije ruimte in de samenleving versterken en mensen aanmoedigen om die ruimte te benutten om elkaar te leren kennen. De conclusie die ik heb getrokken is deze: een vrome gelovige kan heel gemakkelijk het punt bereiken waarop hij of zij zegt: "Ik wil deze opinie niet meer in de openbare sfeer uiten, omdat het veroorzaken

van de dood van een ander een grotere zonde is."

Hoe zie je de plaats van de islam in Europa?

Er is veel kritiek op Turkije, maar ik vraag me wel eens af of Europa echt zo seculier is. Goed, de idee van seculariteit is in Europa ontstaan, maar er zijn landen waar alleen maar christelijke feestdagen bestaan, terwijl de feestdagen van andere godsdiensten niet erkend worden. We nemen Europa als referentiepunt, maar Europa neemt op haar beurt het christendom als referentiepunt. We moeten vraagtekens plaatsen bij de houding ten aanzien van godsdienst in Europa. In een context waarin de figuren en symbolen van het christendom vanzelfsprekend de norm zijn, worden de symbolen van de islam en andere godsdiensten onvermijdelijk geweerd. Een van de redenen hiervoor is een angst die voortkomt uit de geschiedenis en die wordt gevoed door diepgewortelde vooroordelen, door de angst voor de sharia, voor barbarij, en door de gedachte dat alle religieuze kledij voor een reactionaire houding staat. Ik zeg dit nu in verband met Europa, maar het geldt ook voor het seculiere deel van de Turkse samenleving.

Er is een Europa dat zich heel goed bewust is van deze uitsluiting, deze marginalisering, en zich er tegen te weer stelt, een Europa dat de politieke vrijheden van moslims erkende ruim voordat

Turkije dat deed. Maar er is ook een ander Europa dat deze vrijheden wil intomen, die moslims met tegenzin gedoogd, zolang ze zich maar 'gedragen', zolang ze niet al te zichtbaar zijn in de openbare ruimte en niet al te veel vrijheden opeisen die aan de meerderheid toebehoren. Zo werden op een gegeven moment islamitische religieuze symbolen in Frankrijk verboden. Ik herinner me dat jonge Algerijnen reageerden op dat verbod. Als het gaat om het verbieden of toestaan van religieuze symbolen, lijkt er met twee maten te worden gemeten. Maar goed, er werden ook bepaalde vrijheden toegestaan. Is het voor vrouwen met een hoofddoek in Europa gemakkelijker om aan een baan te komen dan in Turkije? Ja. Maar of ze ook promotie krijgen? En of ze niet te lijden hebben onder vooroordelen? Dat heeft niet alleen met godsdienst te maken. Het heeft iets te maken met de algemene situatie van immigranten. Je bent de 'ander' in de Europese samenlevingen. Ik denk dat het voornaamste probleem ligt in het oriëntalistische perspectief; Europese samenlevingen hebben vooroordelen tegenover andere culturen; voor hen is Westerse kennis de norm. Hieruit vloeit een marginalisering en uitsluiting van de ander voort. Ik denk dat dit het fundamentele probleem is. Er zijn natuurlijk culturele verschillen, maar volgens mij zijn die niet onoverkomelijk. Het heeft iets te maken met de ander begrijpen.

Welke uitdagingen zie je in de verhouding tussen religie en samenleving? En hoe reageren de groenen daarop?

In Turkije werden vroeger de gelovigen gemarginaliseerd, maar nu de volgelingen van de politieke islam (overigens beschouw ik de volgelingen van de politieke islam en gelovigen niet als identieke groepen), aan de macht zijn, sluiten zij op hun beurt anderen uit, mensen die kritiek hebben op hun beleid. Uiteindelijk is het een kwestie van macht.

Daarnaast hebben we te maken met het geweld dat wordt geassocieerd met ISIS, niet alleen in Turkije maar ook in de wereldpolitiek. Sommigen verdedigen ISIS als een gerechtvaardigde reactie en een opstand tegen alles wat te maken heeft met westers oriëntalisme. Maar niets rechtvaardigt de gewelddaden van ISIS – het ombrengen van onschuldige slachtoffers, het tot slaaf maken van vrouwen enz. Hun gewelddadige methoden zijn onmenselijk en barbaars.

Wat ISIS is en wat het niet is moet zorgvuldig onderzocht worden, maar in het algemeen worden groeperingen als ISIS gevoed door islamofobie. Wat de oorsprongen van ISIS ook moge zijn, in Europa en Turkije voelen mensen zich erdoor aangetrokken. En in die aantrekkingskracht die ISIS op deze mensen heeft, speelt de soort van oriëntalistische islamofobie die in Europa gangbaar is een rol. Ook in Turkije leidde de beperking van de

bewegingsvrijheid van gelovigen ertoe dat ze zich onderdrukt voelden. Het gevoel buitengesloten te worden van de hoofdstroom van de samenleving leidde ertoe dat ze zich identificeerden met een groepering als ISIS, die doortrokken is met islamitische verwijzingen.

Ik vind dat de groenen alle levensbeschouwingen – natuurlijk inclusief het atheïsme – moeten bezien vanuit het perspectief van de vrijheden. De relatie tussen mens en natuur moet niet benaderd worden op basis van (religieuze of seculiere) identiteit, maar op grond van concrete vraagstukken. Op die manier wordt duidelijk dat alle verboden, alle onrecht en discriminatie die ons vandaag de dag dwars zitten, oplosbaar zijn. Ik geloof dat alle identiteiten zich kunnen verenigen in de strijd voor gelijke rechten voor allen.

\

Uit het Engels vertaald door Robert Dorsman.

Green Values and Religion

– Religious Plurality and Secularism in Europe

Lees acht extra interviews op www.bureaudehelling.nl/tijdschrift
Of koop het boek op www.bureaudehelling.nl/publicaties

Bettina Jarasch:
Develop a different party culture

Adam Ostolski:
What is sacred for us may be not be sacred to others

Agnieszka Kościanańska:
The spirit of an 'open church' has faded in Poland

Giorgos Dimaras:
Both ecology and religion considers humans as part of a whole

Mary White:
I am a small part of the great sea of life

Savaş Çömlek:
Make space for a colourful understanding of religion

Trevor Sargent:
Practice what you preach

François Mandil:
As a Christian you simply have to be an environmentalist

Verder kijken: andere kerstfilms

Xavier Beauvois:

Des hommes et des dieux

Deze film voert ons terug naar de dagen van het eerste islamitische extremistische geweld. Een kloostergemeenschap, goed ingebed in het islamitische bergdorp in Algerije, krijgt in de jaren negentig te maken met grof geweld. Het gevaar neemt toe, maar de monniken blijven. Indrukwekkend is hun spirituele strijd met de angst, hun diepe geloof dat ze Christus verraden als ze de dorpsbewoners aan hun lot overlaten en het houvast dat de dagelijkse klooster-rituelen bieden. Gebaseerd op ware gebeurtenissen.

Jet Homoet & Sharog

Hesmat Manesh:

Dochters van Malikeh

Deze documentaire geeft een portret van binnenuit van een Iraanse familie. We zien hoe twee generaties vrouwen laveren in het strenge Teheran. Willen ze de deur uit, dan transformeren zij zich voor de spiegel met behulp van donkere hoofddoeken. Binnen worden alle zaken rondom het aanstaande huwelijk van de oudste zus Maryam openlijk bespro-

ken. Dankzij het feit dat hun broer Sharog jaren geleden naar Nederland emigreerde, kunnen we nu van zo dichtbij kennismaken met de spanningen waarin Iraanse vrouwen leven. Maryam kreeg na de film problemen met de Iraanse autoriteiten en heeft het land moeten verlaten.

Wahid Sanouji:

De Beslissing

In deze korte film zien we hoe Karim, een Nederlandse jongen met een Marokkaanse achtergrond, aan zijn vader vertelt dat hij homoseksueel is. Sanouji wil met deze film de relatie tussen seksuele diversiteit en religieuze identiteit in de Marokkaanse gemeenschap uit de taboesfeer halen. Met mooie, gevoelige beelden laat hij zien wat het nieuws teweegbrengt in het leven van de betrokkenen. In 2015 werd Sanouji gekozen tot Ambassadeur van de Verdraagzaamheid.

Ulrich Seidl:

Paradies Glaube

In de tweede film van zijn paradijs-trilogie over geloof, hoop en liefde drijft de Oostenrijkse cineast de

spot met religieus fanatisme. De moslim in deze film is een gematigde gelovige, die de katholieke geloofsijver van zijn echtgenote te veel wordt. Anna Maria's geloof is missionair en brengt haar in arme volkswijken, maar ook doortrokken van een erotisch verlangen. Eenzaamheid lijkt ook in deze, soms hilarische, soms schrijnende film van Seidl een belangrijke drijfveer.

Krzysztof Kieslowski:

Dekaloog

Deze serie van tien films rondom de tien geboden mag dan oud zijn, hij is nog even indringend als bij verschijning (1989). De bewoners van een woonblok in het Poolse Warschau zoeken naar de zin van het leven en vragen zich af hoe ze moeten handelen. Elk gebod krijgt een film van een uur en steeds ben je aan het einde vol vragen: had de hoofdpersoon het anders kunnen/moeten doen? Hoe ga je zelf om met deze dilemma's rond leven, dood en de vraag naar het goede? Vol prachtige, raadselachtige details en verwickelingen. Echter kunnen de tien geboden niet worden.

A black and white photograph of a landscape. In the foreground, there are several trees with dense foliage, some of which are slightly out of focus. A path or clearing is visible in the middle ground, leading towards more trees in the background. The lighting is soft, creating a serene atmosphere.

Caroline Schröder – *in de voetsporen van Franciscus*

De rijke koopmanszoon Giovanni di Pietro Bernardone werd Franciscus van Assisi (ca 1181-1226), toen hij zijn rijkdom opgaf en de bedelorde van de Minderbroeders stichtte. Het Franciscusp pad voert langs de belangrijkste plaatsen in zijn leven.

Fotografe Caroline Schröder:
"Op zo'n pelgrimstocht kom je in een andere werkelijkheid. De wereld ligt voor je open en wordt tegelijk heel klein. Onderweg kom je mensen tegen van alle religies en alle leeftijden. Je voelt je gedragen door een grote stroom van energie. Zo kom je dichtbij Franciscus, wiens levensweg me zeer inspireert. Door het lange lopen in de natuur met je spullen op je rug, in stilte en op het ritme van je ademhaling, raak je geworteld in de aarde en ontstaat er tegelijk een verbinding met de hemel. Daar gaat het mij om: om die meest intieme relatie met het goddelijke in mezelf. Als fotografe probeer ik dit alles in beeld te brengen."

Gebed van Franciscus

Heer, maak mij een instrument van uw vrede.
Waar haat het hart verscheurt, laat mij liefde brengen.
Waar wordt beschuldigd, laat mij vergeving schenken.
Waar verdeeldheid mensen van elkaar vervreemdt, laat mij eenheid stichten.
Waar twijfel knaagt, laat me geloof brengen.
Waar dwaling heerst, laat me waarheid uitdragen.
Waar wanhoop tot vertwijfeling voert, laat hoop doen herleven.
Waar droefenis neerslachtig maakt, laat me vreugde brengen.
Waar duisternis het zicht beneemt, laat me licht ontsteken.

Maak dat wij niet zozeer zoeken om getroost te worden, als wel om te troosten.
Om begrepen te worden als wel om te begrijpen.
Om bemind te worden als wel om te beminnen.

Want wij ontvangen door te geven.
Wij vinden door onszelf te verliezen.
Wij krijgen vergeving door vergeving te schenken
en wij worden tot eeuwig leven geboren door te sterven.
Amen.

